

อภิธานศัพท์สังคหะ

และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๘

ปัจจัยสังคหวิภาค

กองทุนธรรมনীติ

จัดพิมพ์เผยแพร่

อภิธานศัพท์สังคหะ

และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๘

ปัจจัยสังคหวิภาค

กองทุนธรรมনীติ

จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งที่ ๒

จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

(สงวนลิขสิทธิ์)

อภิธานัต์ถสังคหะและคำอธิบาย ปริจเจทที่ ๘ ปัจจยสังคหวิภาค

ผู้แปล

อาจารย์ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์

พิมพ์ครั้งที่ ๒ มิถุนายน ๒๕๕๗

จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

สงวนลิขสิทธิ์ ตามพระราชบัญญัติ พ.ศ.๒๕๓๗

มาตรฐานเลขสากลประจำหนังสือ ๙๗๘-๖๑๖-๓๖๑-๔๖๑-๒

จัดพิมพ์โดย กองทุนธรรมนิธิ

พิมพ์ที่ บริษัท เอส.อาร์.พรินติ้ง แมสโปรดักส์ จำกัด

โทร ๐๘-๕๑๑๙-๗๓๓๙

หมายเหตุ : กองทุนธรรมนิธิจัดพิมพ์เพื่อเผยแผ่ความรู้ด้านพระอภิธรรม ท่านที่ต้องการหนังสือจำนวนมาก เพื่อใช้ประกอบการเรียนการสอน โปรดติดต่อขอรับได้ที่กองทุนธรรมนิธิเพื่อการอนุรักษ์พระธรรมวินัย เลขที่ ๓/๕๔๕ ซอยเชียงใหม่ ๕/๒ ถนนแจ้งวัฒนะ ๑๔ หลักสี่ กรุงเทพฯ ๑๐๒๑๐ โทรศัพท์ ๐๒-๕๗๓-๑๒๙๔

คำนำ

อันว่า ประโยชน์ที่สัตว์โลกต้องการนั้น มี ๓ อย่าง คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ - ประโยชน์ในอัตภาพนี้ คือในโลกนี้ นั่นเอง อันได้แก่ ความสุขสบายที่พึงแสวงหา ด้วยทรัพย์ ไม่เป็นคนยากจนไร้ทรัพย์ เป็นต้น ๑ สัมปรายิกัตถะ - ประโยชน์ใน ภายภาคหน้า คือในโลกหน้า เกี่ยวกับการได้เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ๑ ปรมัตถะ - ประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์ทั้งปวง ๑ พระพุทธเจ้า ทรงจำแนกหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์แต่ละอย่างไว้ ทรงแนะนำหมวดธรรม เหล่านั้น โปรดสัตว์ผู้มีความสามารถจะรับเอาประโยชน์นั้นๆ สัตว์เหล่านั้น พัง ธรรมแล้ว ก็เกิดปัญญา รู้จักทำเหตุที่ตรงต่อผลอันเป็นประโยชน์ที่ตนต้องการ ก็ ย่อมได้รับประโยชน์นั้นๆ ไป ต่อมา แม้พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน แล้ว ธรรมเทศนาเกี่ยวกับหมวดธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ทั้ง ๓ นั้น ก็ยังไม่ สูญหาย ทว่า มีเนื้อหาสาระปรากฏอยู่ในปกรณ์ส่วนพระสูตรและพระวินัย นั่นเอง ก็แต่ว่า คำพูดเกี่ยวกับหมวดธรรมเหล่านั้น โดยเฉพาะหมวดที่เกี่ยวกับประโยชน์ อย่างยิ่งนั้น สุขุม ลึกซึ้งนัก มักกล่าวพาดพิงถึงปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และพระนิพพาน ถ้าผู้ศึกษา ซึ่งในปัจจุบันนี้ ล้วนเป็นผู้ไม่มีโอกาสได้ฟัง ธรรมที่เหมาะสมแก่อัธยาศัยจากพระโอษฐ์ ไม่มีความรู้พื้นฐานด้านปรมัตถธรรม มาก่อนแล้ว ย่อมเป็นการยากที่จะเกิดความเข้าใจอันแจ่มแจ้ง ในหมวดธรรม เหล่านั้น เช่นว่า หมวดขันธ ๕ หมวดอายตนะ หมวดธาตุ หมวดปัจจุสมุปบาท เป็นต้น ซึ่งล้วนเป็นปรมัตถธรรม เพราะฉะนั้น ก็ควรจะปลูกฝังความรู้ด้าน ปรมัตถธรรม ๔ ก่อน

ก็แต่ว่า เนื้อหาสาระว่าด้วยปรมัตถธรรม ๔ นี้ มีรายละเอียดชัดเจนอยู่ใน ปกรณ์พระอภิธรรม เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จำเป็นต้องศึกษาพระอภิธรรมปิฎก ก่อภิธรรม ปิฎกนั้น ประกอบด้วยปกรณ์ ๗ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา บุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปัฏฐาน ซึ่งแต่ละปกรณ์ มีเนื้อหาลึกซึ้งและกว้างขวาง มาก จึงเป็นเรื่องยากที่ผู้เริ่มต้นศึกษาจะใช้เป็นแบบฉบับการศึกษาให้ได้ความรู้ ตั้งแต่ต้น เพราะเป็นธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พวกเทวดาทั้งหลาย

ในชั้นดาวดึงส์ ซึ่งล้วนเป็นผู้มีความตั้งมั่นดีด้วยสัมมาทิฏฐิ ในคำสอนของพระพุทธเจ้ามาก่อนแล้ว ด้วยเหตุนี้ วงการปริยัติ โดยเฉพาะในสมัยปัจจุบันนี้ จึงนิยมเริ่มต้นการศึกษาด้วยอาศัยปกรณ์ที่เกิดรุ่นหลัง ที่ชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหะ ก่อน เพราะเหตุที่ปกรณ์นี้ วางระเบียบการศึกษาปรมัตถธรรม ๔ ไว้เป็นที่สะดวกรู้แก่ผู้เริ่มต้นเป็นอย่างยิ่ง โดยการที่ท่านรวมย่อเอาเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก ๗ ปกรณ์นั้น มากำหนดแบ่งเนื้อหา จำแนกเป็น ๙ ปริจเฉท (๙ ตอน) แยกปรมัตถธรรมให้ศึกษากันเป็นแต่ละอย่าง ไม่กล่าวปะปนพร้อมๆ กันไป หลายๆ อย่าง เหมือนอย่างที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎก ทำให้ผู้ศึกษาได้ศึกษาเป็นเรื่องๆ ในปริจเฉทหลังๆ จึงได้กล่าวปะปนพร้อมๆ กันไป เพื่อแสดงถึงการทำงานร่วมกัน หรือความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน แห่งสภาวะธรรมเหล่านั้น จึงปรากฏว่า เป็นที่สะดวกรู้แก่ผู้เริ่มต้นศึกษาพระอภิธรรมทั้งหลาย เพราะไม่ลำบาก ฟันเขี้ยว.

ท่านกำหนดเนื้อหาสาระที่ต้องศึกษาไปตามลำดับ ในปริจเฉททั้ง ๙ ไว้ดังนี้ คือ :

ปริจเฉทที่ ๑ ชื่อว่า “จิตตสังคหวิภาค” รวบรวมเอาปรมัตถ์ที่ ๑ คือ จิต มาจำแนกแสดงไปตามลำดับภูมิ ๔ มีกามาวจรเป็นต้น โดยการนำเอาชาติ มีกุศลเป็นต้น เข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น กามาวจรจิตมี ๕๔ มีอกุศลจิต ๑๒ เป็นต้น อย่างนี้เป็นต้น รวมจิตประเภทต่างๆ เหล่านั้นได้ ๘๙ หรือ ๑๒๑ อย่าง ปริจเฉทนี้ นับว่าเป็นการแสดงเรื่องจิตประเภทต่างๆ โดยตรง.

ปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่า “เจตสิกสังคหวิภาค” รวบรวมเอาปรมัตถ์ที่ ๒ คือ เจตสิก อันเป็นธรรมชาติที่เกิดในจิต เช่นว่า ผัสสะ เวทนา สัญญา โลภะ โทสะ โมหะ ศรัทธา เป็นต้น มาจัดหมวด เป็นหมวดอกุศลเจตสิก เป็นต้น รวมแล้วมี ๕๒ อย่าง พร้อมทั้งแสดงให้เห็นทราบว่า เจตสิกแต่ละอย่าง เกิดในจิตดวงไหนได้บ้าง จิตดวงนั้นๆ มีเจตสิกเกิดเท่าไร อะไรบ้าง.

ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า “ปกิณณกสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกหมวดธรรม ปกิณณกะ มีเวทนา ๓ หรือ ๕, เหตุ ๖, กิจ ๑๔ เป็นต้น ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างสำคัญกับความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่ได้กล่าวแล้วใน ๒ ปริจเฉทข้างต้นนั้น.

ปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า “วิธิสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงความเป็นไปของวิธิจิต กล่าวคือ ลำดับความเป็นไปของจิตแต่ละขณะในคราวที่รู้อารมณ์ทาง (๒)

ทวารทั้งหลาย.

ปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า “วิถิมุตตสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงจิตที่พ้นจากวิถิ หรือความเป็นไปเกี่ยวกับจิตที่พ้นจากวิถิ ในคราวที่สัตว์ปฏิสนธิในภุมิทั้งหลายเป็นต้น ในปริจเฉทนี้จึงมีการกล่าวถึงภพภูมิอันเป็นที่สัตว์ไปเกิด พร้อมทั้งประเภทของกรรมที่ทำให้เกิดในภพภูมิต่างๆ กันเหล่านี้ เป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า “รูปสังคหวิภาค” รวบรวมแสดงปรมาัตถ์ที่ ๓ คือ รูปให้ทราบประเภทของรูป ๒๘ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ มีการกล่าวถึงสมุฏฐานที่ทำให้เกิดรูป มีการสงเคราะห์จำนวนรูป ที่พึงมีได้แก่สัตว์ในภุมิที่แตกต่างกัน เป็นต้น. และแสดงปรมาัตถ์ที่ ๔ คือ พระนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับทุกข์คือปรมาัตถ์ ๓ ข้างต้น.

ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่า “สมุจจยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ได้กล่าวแล้วใน ๖ ปริจเฉทข้างต้น โดยการสงเคราะห์เข้าในหมวดธรรมทั้งหลาย มีหมวดอกุศลอันได้แก่กิเลสประเภทต่างๆ หมวดขันธ หมวดอายตนะ เป็นต้น รวมทั้งหมวดโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย มีสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระสูตรทั้งหลาย

ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า “ปัจจยสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงปัจจัยของธรรมทั้งหลาย หมวดนี้ มีการแสดงปัจจยสมุปบาท คือปัจจัยอันเป็นที่ผลอาศัยเกิดขึ้นสืบต่อกันไปเป็นสังสารวัฏและปัฏฐานนัย คือปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจัย เป็นต้น.

ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่า “กัมมัฏฐานสังคหวิภาค” รวบรวมจำแนกแสดงกรรมฐาน คือสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน.

ก็ อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ เป็นปกรณ์ชั้นอรรถกถา เพราะมีลักษณะอธิบายพระบาลีอภิธรรมปิฎก แต่ว่า ไม่มีการอธิบายไปตามลำดับบทที่ปรากฏในปกรณ์เหมือนอย่างอรรถกถาใหญ่มีอัฐฐสาลินี เป็นต้น ทว่า ต่างไป โดยการรวมย่อเอาแต่ชื่อสภาวะธรรม จำนวน เป็นต้น มากล่าว นับว่าเป็นอรรถกถาฉบับย่ออย่างยิ่งทางพม่าจึงเรียกว่า อรรถกถานี้วัก้อย เพราะเป็นอรรถกถาฉบับเล็ก คือมีเนื้อความน้อยยิ่ง เหมือนนี้วัก้อยที่เล็กกว่านี้วัก้อย.

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ นี้ วิชาโดยท่าน **พระอนุรุธาจารย์** ชาวกรุงอนุ-
ราชปุระ เมื่อราวๆ พ.ศ. ๙๕๐ เชื่อกันว่า เป็นสมัยใกล้ท่านพระพุทธโฆสาจารย์

ผู้แต่งวิสุทธิธรรมรศ ผลงานด้านปกรณ์อภิธรรมของท่าน นอกจากปกรณ์นี้แล้ว ก็ยังมีอีก ๒ ปกรณ์ คือ ปรมัตถวินิจฉัย และนามรูปปริจเฉท ล้วนนับว่าเป็นอรรถ-
กถานี้วัก้อย.

ก็ คำพูดในอภิธัมมัตถสังคหะ นี้ ส่วนที่เป็นคาถา นิยมนำไปใช้สวดในงาน
ศพ เรียกว่า สวดสังคหะ มาตั้งแต่โบราณกาล จนถึงสมัยปัจจุบันนี้ แสดงว่าไทย
เรารู้จักปกรณ์นี้มาช้านานแล้ว.

คำพูดในปกรณ์นี้ ถึงอย่างไรก็ย่อนัก ทำความเข้าใจลำบาก น่าจะมีปกรณ์
ชั้นรองลงไป ที่อธิบายปกรณ์นี้ให้กระจ่างอีกทีหนึ่ง ปรากฏว่า ปกรณ์ชั้นฎีกา ที่
อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง ก็มีอยู่ คือฎีกาที่ชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวิณี ซึ่งรจนาโดย
ท่านพระสุมังคลาจารย์ ชาวสีหฬ นอกจากนี้ ก็ยังมีปกรณ์ชั้นฎีกาอื่นๆ เช่นว่า
อภิธัมมัตถวิภาสิณี ที่อธิบายอภิธัมมมาวตาร แต่งโดยท่านพระสุมังคลาจารย์รูป
เดียวกันนี้แหละ และ ปรมัตถมัญจุสามหาฎีกา ที่อธิบายวิสุทธิธรรมรศ ที่แต่งโดย
ท่านพระอาจารย์ธรรมปาละ เป็นต้น ซึ่ง แม้มิได้อธิบายปกรณ์นี้โดยตรง แต่ก็
สามารถชักคำพูดบางตอนเข้ามาสมทบเป็นคำอธิบายปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ได้
ในเมื่อเป็นคำอธิบายเรื่องเดียวกัน. อนึ่ง แม้คำพูดในมิลินทปัญหา ในอรรถกถา
อัฐฐสาลินี เป็นต้น ก็สามารถนำเข้ามาประกอบเป็นคำอธิบายในที่นี้ได้ตามสมควร.

สำหรับคำพูดในอภิธัมมัตถสังคหะนั้น กระผมได้แปลจากภาคภาษาบาลี
เป็นภาษาไทยคำต่อคำ เท่าที่ปรากฏในปกรณ์ ทั้งนี้ เพื่อรักษาคำพูดที่เป็นต้นแบบ
ของท่านไว้ ส่วนคำอธิบายเมื่อต้องรวบรวมมาจากปกรณ์ฎีกา หรือแม้จากปกรณ์
บาลี อรรถกถาต่างๆ หลากๆ ปกรณ์ ดังกล่าวนั้น ก็ไม่อาจแสดงคำแปลคำต่อ
คำอย่างนั้นได้ ได้แต่แปลถอดเอาแต่ความมารวบรวมเป็นคำอธิบายด้วยคำพูด
ของตนอย่างเดียว เมื่อรวมกันเสียแล้วอย่างนี้ ก็ไม่อาจจะบุหลักฐาน ที่ไปที่มา
ของคำอธิบายนั้นๆ ตรงๆ ได้ ทั้งๆ ที่มีได้เป็นความคิดเห็นส่วนตัวตนเลยก็ตาม ถ้า
ท่านผู้ใดสงสัยใคร่จะทราบถึงหลักฐาน ที่ไปที่มาแห่งคำอธิบายตอนนั้น แล้วสอบ
ถามมา กระผมยินดีที่จะแนะนำหลักฐานให้ค้นดูเอง เป็นรายๆ ไป.

อันว่า ผู้ใดได้ศึกษาปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ พร้อมทั้งคำอธิบายเหล่านี้ จน
ได้ความรู้ความเข้าใจขั้นพื้นฐานในปรมัตถธรรมแล้ว เมื่อจะศึกษาพระอภิธรรม
ปิฎกสืบต่อไป ก็ย่อมศึกษาได้สะดวก ไม่สับสน ไม่พั่นเผื่อ แน่นอน. หรือแม้
(๔)

ไม่มีโอกาสได้ศึกษาต่อให้กว้างขวางอย่างนั้น ได้ความรู้ใน ๙ ปริญญาเหล่านี้แล้ว ก็ชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเพียงพอที่จะทำความเข้าใจในหมวดธรรมที่ตรัสสอนไว้ในพระสูตร หรือแม้ในพระวินัยที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ ๓ อย่างได้เป็นอย่างดี อนึ่ง ผู้มีความรู้ด้านพระอภิธรรมเท่านั้น เป็นผู้สมควรที่จะแสดงธรรมให้ผู้อื่นฟังได้ เพราะจะแสดงได้ไม่สับสนในत्वสภาวะธรรม ผู้ฟังฟังแล้วย่อมเกิดปัญญาหยั่งถึงเหตุผลในธรรมเทศนานั้นได้ ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ท่านพระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ใน อัญญสาลินี ว่า “อาภิธมฺมิกา ภิกฺขุเยว กิร ธมฺมกถิกา นาม, อวเสสา ธมฺมํ กถนฺตวาปี น ธมฺมกถิกา” เป็นต้น ความเต็มแปลว่า “ทราบกันมาว่า พวกภิกษุที่เรียนอภิธรรมเท่านั้น ชื่อว่าเป็นธรรมกถิก (ผู้สมควรกล่าวธรรม), ภิกษุพวกที่เหลือ แม้ว่ากล่าวธรรมอยู่ ก็ไม่ชื่อว่าเป็นธรรมกถิก. เพราะเหตุไร? เพราะเหตุว่า ภิกษุเหล่านั้น เมื่อจะกล่าวธรรม ย่อมกล่าวยงสภาวะธรรมแต่ละอย่าง คือกรรมแต่ละอย่าง วิบากแต่ละอย่าง การกำหนดนามรูป สภาวะธรรมแต่ละอย่าง ให้สับสน, ส่วนพวกที่เรียนอภิธรรม จะไม่กล่าวสภาวะธรรมแต่ละอย่างให้สับสนเลย”

ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะฉบับแปลเป็นภาษาไทย พร้อมทั้งคำอธิบาย ที่ท่านเปิดอ่านอยู่นี้ ใช้เงินจากกองทุนธรรมนิธิ ที่บริจาคโดยท่านผู้มีจิตศรัทธาทั้งหลาย โดยเฉพาะนักศึกษาพระอภิธรรมวันเสาร์ ณ อาคารศูนย์วิศวกรรมกรรมชลประทาน กรมชลประทาน เป็นค่าใช้จ่ายในการจัดพิมพ์ ขออนุโมทนาบุญของท่านผู้บริจาคผู้มีชื่อปรากฏอยู่ในท้ายหนังสือนี้ ขออนุโมทนาคุณหมอกนกรัตน์ ศิริพานิชกร ที่ช่วยทำดัชนีท้ายเล่ม และท่านอื่นๆ ทุกท่านที่มีส่วนช่วยให้หนังสือสำเร็จ ด้วยเดชแห่งบุญครั้งนี้ ขอท่านทั้งหลายจงประสบแต่ความสุขดีตลอดกาลทุกเมื่อ ขอบุญนี้ จงเป็นปัจจัยแก่ความสุขดีแห่งสรรพสัตว์เกิด.

ด้วยความปรารถนาดีอย่างจริงใจ

ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์

ผู้แปลปกรณ์และรวบรวมคำอธิบาย

สารบัญ

	หน้า
ปัจจัยสังคหะ	๒
ปัจจัยสมุปบาทนัย	๔
อวิชชา	๔
สังขาร	๖
วิญญาณ	๗
นามรูป	๗
สภาพตนะ	๘
ผัสสะ	๘
เวทนา	๘
ตัณหา	๙
อุปาทาน	๙
ภพ	๑๐
ชาติ	๑๑
ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ	๑๑
การจำแนกองค์ปัจจัยสมุปบาท	๑๘
ปฏิฐานนัย	๒๗
เหตุปัจจัย	๒๗
อาร์มมณปัจจัย	๓๐
อธิปติปัจจัย	๓๑
อนันตรปัจจัย และสมนันตรปัจจัย	๓๒
สหชาติปัจจัย	๓๖
อัญญมัญญปัจจัย	๓๗
นิสสยปัจจัย	๓๘

	หน้า
อุปนิสสยปัจฉัย	๓๙
ปุเรชาตปัจฉัย	๔๐
ปัจฉาชาตปัจฉัย	๔๑
อาเสวนปัจฉัย	๔๑
กัมมปัจฉัย	๔๒
วิปากปัจฉัย	๔๓
อาหารปัจฉัย	๔๓
อินทริยปัจฉัย	๔๔
ฌานปัจฉัย	๔๕
มัคคปัจฉัย	๔๕
สัมปยุตตปัจฉัย	๔๖
วิปปยุตตปัจฉัย	๔๖
อัติติปัจฉัย	๔๗
นัตติปัจฉัย	๔๙
วิคตปัจฉัย	๔๙
อวิคตปัจฉัย	๔๙
บัญญัติ	๗๐
บัญญัติปิยัตตตบัญญัติ	๗๑
บัญญัติปนโตบัญญัติ	๗๔
ดัชนี	๗๙

อภิธรรมมัตถสังคหะ

และคำอธิบาย

ปริจเฉทที่ ๘

ปัจจัยสังคหวิภาค

คาถาเริ่มปริจเฉท

เยสํ สงฺขตธมฺมานํ

เย ธมฺมา ปจฺจยา ยถา

ตํวิภาคฺมิเหตวานิ

ปวกฺขามิ ยถารหํ

แปลว่า : ธรรมทั้งหลายเหล่าใด ย่อมเป็นปัจจัยแก่สังขตธรรมทั้งหลายเหล่าใด โดยประการใด บัดนี้ ข้าพเจ้าจักขอกล่าวการจำแนกธรรมเหล่านั้นไว้ในที่นี้ ตามสมควร.

คำอธิบายคาถาเริ่มปริจเฉท

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะแสดงปัจจัยทั้งหลาย มีอริขชาเป็นต้น แห่งนามธรรมและรูปธรรมทั้งหลาย ตามที่ได้กล่าวแล้ว โดยเกี่ยวกับปฏิจสุมุปปาทนัย อันเป็นไปอย่างนี้ ว่า “เพราะอริขชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร” ดังนี้ เป็นต้น และโดยเกี่ยวกับปฏิฐานนัย คือ อาการที่เป็นปัจจัย อันมีอย่างนี้ ว่า “เหตุปัจจัย อารัมมณปัจจัย” ดังนี้ เป็นต้น จึงเริ่มด้วยคำคาถาประพันธ์ ว่า “เยสํ” เป็นต้น.

ในคาถานั้น มีคำประกอบความอย่างนี้ ว่า : ธรรมทั้งหลาย คือปัจจัย ธรรมทั้งหลาย เหล่าใด, ย่อมเป็นปัจจัย คือเป็นผู้อุปการะ เพื่อความเกิดขึ้นก็ดี เพื่อความตั้งอยู่ก็ดี ทั้งเพื่อความเกิดขึ้น ทั้งเพื่อความตั้งอยู่ ก็ดี แก่ สังขตธรรมทั้งหลาย คือแก่ธรรมที่ปัจจัยทั้งหลายพร้อมเพรียงกันสร้างขึ้น ที่เรียกว่า ปัจจุปปันนธรรม เพราะความเป็นธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย เหล่าใด, โดยประการใด คือ โดยอาการ มีอาการที่เกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น และอาการ มีอาการที่เป็นอุปนิสัยเป็นต้น ไต บัดนี้ ข้าพเจ้าจักขอกล่าวการจำแนกธรรมเหล่านั้น คือ จักขอกล่าวประเภทแห่งปัจจัย และปัจจุปปัน แห่งธรรมเหล่านั้น และประเภท

แห่งอาการที่เป็นปัจจัย แห่งธรรมที่เป็นปัจจัยเหล่านั้น ในที่นี้ คือ ในปัจจัย-
สังคหวิภาค ที่มีถัดไปจากสมุจจัยสังคหวิภาค นี้ ตามสมควร คือ ตามความ
เหมาะสมต่ออาการที่เป็นปัจจัยนั้น ๆ แห่งปัจจัยทั้งหลายนั้น ๆ ในคราวที่มีปัจ-
ยวบັນนธรรมทั้งหลาย เกิดขึ้นอยู่.

ปัจจัยสังคหะ (การสงเคราะห์ปัจจัย, การประมวลปัจจัย) ๒ นัย

บัณฑิตพึงทราบว่ ปัจจัยสังคหะ มี ๒ นัย คือ ปฏิจจสมุปปาตนัย และ
ปฏิฐานนัย.

ใน ๒ นัยเหล่านั้น ปฏิจจสมุปปาตนัย ทรงกำหนดไว้โดยสักว่าเป็นอาการ
คือภาวะที่ธรรมมีปกติเกิดขึ้นโดยเป็นปัจจัยนั้น ส่วน ปฏิฐานนัย พระองค์ตรัส
ปรารภที่ตั้ง คือปัจจัยอันเป็นไปแตกต่างกัน แต่อาจารย์ทั้งหลาย ขยายความนัย
ทั้ง ๒ ระคนกันไป.

คำอธิบาย

ในคำว่า ปฏิจจสมุปปาตนัย และ ปฏิฐานนัย นั้น มีวจนัตถะ (ความ
หมายของคำ) อย่างนี้ ว่า :

ปจฺจยสามคฺคิ ปฏฺิจจ สมฺมि คนฺตฺวา ผลานมฺุปฺปาโท เอตฺตสมฺมาติ ปฏฺิจจ-
สมฺุปฺปาโท ปจฺจโย แปลว่า ปัจจัย ชื่อว่า ปฏิจจสมุปปาต เพราะมีความหมาย
ว่า พอได้ความสามัคคีกันแห่งปัจจัย คือถึงความพร้อมกันแล้ว ก็เป็นแดนเกิดขึ้น
แห่งผล ดังนี้. นัยที่แสดงปฏิจจสมุปปาต นั้น ชื่อว่า ปฏิจจสมุปปาตนัย.

นानปฺปการานิ ฐานานิ ปจฺจยา เอตฺตธาติ อาทินา ปฏฺุฐานํ อนนฺตฺนย-
สมนฺตปฏฺุฐานมฺหาปกรณํ แปลว่า มหาปกรณสมันตปฏิฐาน อันมีนัยหาที่สุด
มิได้ ชื่อว่า ปฏิฐาน โดยวจนัตถะว่า เป็นที่ที่มีที่ตั้งอันมีประการต่าง ๆ คือปัจจัย
ทั้งหลาย ดังนี้. นัยที่ทรงแสดงไว้ในมหาปกรณสมันตปฏิฐาน นั้น ชื่อว่า ปฏิฐาน
นัย.

คำว่า ภาวะที่ธรรมมีปกติเกิดขึ้นโดยเป็นปัจจัยนั้น คือภาวะที่ธรรม มี
อวิชชาเป็นต้น นั้น ๆ มีปกติเกิดขึ้นถึงความ เป็นปัจจัยนั้น ความว่า ปฏิจจสมุป-
ปาตนัยทรงกำหนดไว้ คือทรงแสดงไว้ โดยสักว่าเป็นอาการคือความเป็นธรรมดา

ที่ธรรมนั้น ๆ เกิดขึ้นแล้วก็เป็นปัจจัย ก็ภาวะที่มีปกติเกิดขึ้นแล้วเป็นปัจจัย นั้น บัณฑิตพึงเห็นตามคำพูดเกี่ยวกับธรรมที่มีและไม่มีคล้ายตามกัน ที่ตรัสอย่างนี้ว่า “อิมสมิ สติ อิทํ โหติ อิมสสุปปาทา อิทมฺอุปฺชชติ อิมสมิ อสติ อิทํ น โหติ อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺชติ”^๑ แปลว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมีได้, เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็มีไม่ได้, เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป” ดังนี้.

ในคำว่า ส่วน ปฏฐานนํ พระองค์ตรัสปรารภที่ตั้ง คือปัจจัยอันเป็นไปแตกต่างกัน นี้ พึงทราบวณฺฑิตะ (ความหมายของคำ) ของคำว่า ปัจจัย นี้ ก่อน ว่า ปฏิจฺจ ผลฺ เอตฺสฺมา เอตฺติ ปจฺจโย แปลว่า “สภาวะธรรม ชื่อว่า ปัจจัย เพราะมีความหมายว่า เป็นแดนที่ผลอาศัยเป็นไป” ดังนี้ ได้แก่ธรรมที่เป็นอุปการะแก่ผล ปัจจัยนั่นเอง ชื่อว่า ฐิติ (ที่ตั้ง) เพราะความเป็นที่ตั้งอยู่แห่งผล โดยเกี่ยวกับว่า ผล เป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย ก็ปัจจัยนั้น นั้นแหละ ชื่อว่า เป็นไปแตกต่างกัน เพราะเป็นไปโดยอาการที่อุปการะแก่ผลแตกต่างกัน มีอาการที่เป็นเหตุ (เป็นรากเหง้า) อาการที่เป็นอารมณ์ (เป็นที่หวังเหนี่ยว) เป็นต้น แก่ปัจจัยบุบับันอันเป็นผลของตน.

เป็นความจริงว่า ปฏิจฺจสมฺุปฺปาทนํ ย่อมเป็นไปโดยไม่แปลกกันเลย เพราะมิได้มีการเพ่งถึงอาการที่แตกต่างกันในความเป็นปัจจัยที่เรียกว่า “เหตุปัจจัย” เป็นต้น เพราะทรงเพ่งถึงความที่สิ่งนี้มีปกติเกิดขึ้นแล้วก็เป็นปัจจัยแก่สิ่งนี้ เท่านั้น ส่วน ปฏฐานนํ ทรงแสดงไว้ เพ่งถึงอาการที่แตกต่างกันแห่งความสามารถในความเป็นปัจจัย ว่า เป็นเหตุปัจจัย หรือว่า เป็นอารมณ์ปัจจัย เป็นต้น.

คำว่า แต่อาจารย์ทั้งหลาย ขยายความนัยทั้ง ๒ ระคนกันไป ความว่า แต่อาจารย์ทั้งหลาย มีพระอรรถกถาจารย์ เป็นต้น ขยายความ คือ แสดงนัยทั้ง ๒ ระคนกันไป คือ พร้อม ๆ กันไป คือ แสดงไขปฏฐานนํในคราวที่แสดงไขปฏิจฺจสมฺุปฺปาทนํ นั้นเอง อย่างนี้ว่า อุปุญฺญาภิสังขาร ย่อมมี เพราะมีวิชชาเป็นปัจจัย โดยเหตุปัจจัย อารมฺมณปัจจัย ดังนี้ เป็นต้น.

^๑ ส.นิ. ๑๖/๓๕.

ปฏิจจสมุปปาถนัย

ในนัยทั้ง ๒ นั้น นัยที่ว่า :

- เพราะมีอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร
- เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ
- เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป
- เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ
- เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ
- เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา
- เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา
- เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน
- เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ
- เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ
- เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ

อุปยาสะ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ล้วน ๆ ย่อมมีได้โดยอาการอย่างนี้ ดังนี้.

นี้ ชื่อว่า ปฏิจจสมุปปาถนัย ในที่นี้.

คำอธิบายปฏิจจสมุปปาถนัย

อธิบายคำว่า “อวิชา”

คำว่า อวิชา มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ดังต่อไปนี้ คือ:

น วิชานาตติ อวิชา ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อวิชา เพราะมีความหมายว่า ไม่รู้แจ้ง ดังนี้. ความว่า ไม่รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง.

อวินทียํ วา กายทฺวจฺจริตาที วิณฑติ ปฏิภตฺตีติ อวิชา - อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อวิชา เพราะมีความหมายว่า ประสบ คือได้มา ซึ่งสิ่งที่ไม่ควรได้มา มีกายทฺวจฺจริตเป็นต้น ดังนี้ ความว่า ทฺวจฺจริต ๓ มีกายทฺวจฺจริตเป็นต้น ชื่อว่า อวินทียะ - สิ่งที่ไม่ควรประสบ คือไม่ควรได้มา เพราะไม่ใช่สิ่งที่ควรทำให้เต็ม เกี่ยวกับเป็นเหตุแห่งวิบากที่ไม่น่าปรารถนา นานาประการ ธรรมชาตินี้ เพราะเป็นเหตุให้ประสบ คือได้มา ซึ่งสิ่งทีเรียกว่า อวินทียะ นั้น เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า อวิชา.

วินุทีย กายสุจริตาที วา น วินุทิตติ อวิชชา - อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติอย่างหนึ่งชื่อว่า อวิชชา เพราะไม่ประสบสิ่งที่ควรประสบ มีกายสุจริตเป็นต้น ดังนี้ ความว่า สุจริต ๓ มีกายสุจริตเป็นต้น ชื่อว่า วินุทียะ - สิ่ง que ควรประสบ คือสิ่งที่ควรได้มา เพราะเป็นสิ่งที่ควรทำให้เต็ม โดยเกี่ยวกับเป็นเหตุแห่งวิบากที่น่าปรารถนานานาประการ ธรรมชาตินี้เพราะเป็นเหตุให้ไม่ประสบ คือไม่ได้มาซึ่งสิ่งที่เรียกว่าวินุทียะนั้น เพราะเหตุ นั้นจึงชื่อว่า อวิชชา

เวทิตพฺพ วา จตฺตสุจฺจาทิกํ น วิทิตํ กโรตฺติ อวิชชา - อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อวิชชา เพราะมีความหมายว่า ไม่กระทำสิ่งที่ควรรู้ มีสังขะ ๔ เป็นต้น ให้ปรากฏ ดังนี้ ความว่า สังขะ ๔ โภชนงค์ ๗ เป็นต้น ชื่อว่า เป็นสิ่งที่ควรรู้ เพราะยังสัตว์ผู้รู้ให้ข้ามขึ้นจากภพกันดารทั้งหลายได้ ก็แต่ว่า ธรรมชาตินี้ เพราะไม่กระทำสิ่งที่ควรรู้เหล่านั้นให้ปรากฏ คือให้ประจักษ์แจ้ง ตามสภาวะของตนตามความเป็นจริง เพราะเหตุ นั้นจึงชื่อว่า อวิชชา.

อวิชฺชมาเน วา ชวาเปตฺติ อวิชชา - อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อวิชชา เพราะมีความหมายว่า ทำให้แล่นไปในสิ่งที่ไม่มีอยู่จริง ดังนี้. ความว่า อัตตา ชีวะ หนฺย ชาย เป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริงโดยปรมาตฺถ์ ธรรมชาตินี้ เพราะเหตุที่ทําคบคผลหรือจิต ให้แล่นไป คือมุ่งไป ในสิ่งที่ไม่มีอยู่จริงโดยปรมาตฺถ์ นั้น เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า อวิชชา. อธิบายว่า เป็นเหตุถือเอาตามความไม่เป็นจริงนั่นเอง.

วิชฺชมาเน น ชวาเปตฺติ อวิชชา - อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อวิชชา เพราะมีความหมายว่า ไม่ทำให้แล่นไปในสิ่งที่มียู่จริง ดังนี้ ความว่า สิ่งที่มีอยู่จริงโดยปรมาตฺถ์ อันหาอัตตา ชีวะ หนฺย ชาย มิได้ คือ ชันธฺ ธาตุ อายตนะ ธรรมชาตินี้ เพราะเหตุที่ไม่ทำให้แล่นไป คือมุ่งไป ในสิ่งที่มียู่จริงโดยปรมาตฺถ์นั้น เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า อวิชชา. อธิบายว่า เป็นเหตุให้ไม่ถือเอาตามความเป็นจริงนั่นเอง.

พึงทราบว่ คำว่า อวิชชา นี้ เป็นชื่อของความไม่รู้ใน อริยสัจ ๔ มีทุกขเป็นต้น หรือในวัตถุ ๘ อย่าง มีอริยสัจ ๔ เหล่า นั้น นั้นแหละ และในวัตถุอีก ๔ คือ ชันธฺส่วนอดีต ๑ ชันธฺส่วนอนาคต ๑ ชันธฺทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต ๑ ปัจจยาการ (ปฏิจจสมุปบาท) ๑.

อธิบายคำว่า “สังขาร”

คำว่า **สังขาร** มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) อย่างนี้ว่า :

สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตฺติ สงฺขารา - แปลว่า กุศลเจตนา และอกุศลเจตนา ชื่อว่า **สังขาร** เพราะมีความหมายว่า ปรุงแต่งสังขตธรรม ดังนี้. ก็ผลธรรม ท่านเรียกว่า **สังขตธรรม** เพราะเป็นสิ่งที่ปัจจัยทั้งหลายพร้อมเพรียงกันทำขึ้น คือสร้างขึ้น กุศลเจตนาและอกุศลเจตนาเหล่านี้ เพราะเหตุที่ปรุงแต่ง คือจัดแจงให้สังขตธรรมเหล่านั้น บังเกิด เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **สังขาร**.

ก็สังขาร มี ๓ อย่าง คือ **ปุญญาภิสังขาร ๑ อปุญญาภิสังขาร ๑ อเนญชาภิสังขาร ๑**.

ในสังขาร ๓ อย่างเหล่านี้ กามาวจรกุศลเจตนา ๘ และรูปาวจรกุศลเจตนา ๕ รวม ๑๓ ชื่อว่า **ปุญญาภิสังขาร** ก็สังขารเหล่านี้ ได้ชื่อว่า ปุญญา (บุญ) เพราะมีความหมายว่า ชำระจิตสันดานให้หมดจดจากมลทินมีรากะเป็นต้น ท่านรวมเอากามาวจรกุศลเจตนาและรูปาวจรกุศลเจตนาเข้าไว้ โดยเป็นสังขารเดียวกัน คือ ปุญญาภิสังขาร ก็เพราะเจตนาทั้ง ๒ ฝ่ายล้วนเป็นสังขารที่สร้างทั้งนามขันธ์ทั้งรูปขันธ์.

อกุศลเจตนา ๑๒ ชื่อว่า **อปุญญาภิสังขาร** เพราะเป็นสังขารที่เป็นอปุญญา คือบาป.

ส่วน อรูปาวจรกุศลเจตนา ชื่อว่า **อเนญชาภิสังขาร**. ก็อรูปาวจรกุศลเจตนาเหล่านี้ แม้ว่าเป็นบุญ เช่นเดียวกับปุญญาภิสังขาร ก็ไม่รวมอยู่ในปุญญาภิสังขาร ฟังทราบว่าการที่ท่านไม่รวมเข้าในปุญญาภิสังขาร กลับแยกออกมาเป็นสังขารอีกอย่างต่างหาก ก็เพราะความเป็นสังขารที่สร้างแต่นามขันธ์อย่างเดียว ไม่สร้างรูปขันธ์เลย และเรียกชื่อให้แปลกไปด้วยคำว่า “อเนญชะ” อันแปลว่า ไม่หวั่นไหว ก็เพราะความที่อยู่ไกลยิ่งนักจากกรรมทั้งหลายอันเป็นปฏิบัติของสมาธิ เหตุเพราะเป็นภาวนาสำรอกความยินดีในรูป อันเป็นธรรมชาติที่ยังอยู่ไม่ไกลจากกรรมอันเป็นปฏิบัติของสมาธิ.

สังขาร ๓ อีกอย่างหนึ่ง คือ **กายสังขาร วจิสังขาร และจิตตสังขาร**.

ในเวลาชวนชวายกรรม กายสัญญาเจตนา (ความจงใจด้วยดีทางกาย) คือเจตนา ๒๐ อย่าง กล่าวคือ กามาวจรกุศลเจตนา ๘ อกุศลเจตนา ๑๒ ที่เป็นไปทางกายทวาร ทำกายวิญญูติให้ตั้งขึ้น ชื่อว่า **กายสังขาร**.

วชิสังขาร (ความจงใจด้วยดีทางวาจา) คือ เจตนา ๒๐ อย่าง เหล่านั้น นั้นแหละ ที่เป็นไปทางวจีทวาร ทำวชิวิญญูติให้ตั้งขึ้น ชื่อว่า **วชิสังขาร**.

มโนสังขาร (ความจงใจด้วยดีทางใจ) คือ เจตนา ๒๙ อย่าง อันได้แก่ เจตนา ๒๐ เหล่านั้น นั้นแหละ และมหัคคตกุศลเจตนา ๙ ที่เป็นไปทางใจ ไม่ทำ วิญญูติทั้ง ๒ ให้ตั้งขึ้น ชื่อว่า **จิตตสังขาร**.

รวมความว่า โลกียกุศลเจตนาและอกุศลเจตนา รวม ๒๙ อย่าง ดังกล่าว มา นี้ ชื่อว่า สังขาร ในที่นี้ สังขารดังกล่าวมากระนี้ นี้ ย่อมมีเพราะมีอวิชชาเป็น ปัจจัย.

อธิบายคำว่า “วิญญาณ”

วิบากวิญญาณรวม ๑๙ ดวง (กามวิบาก ๑๐ มหัคคตวิบาก ๙) โดยเกี่ยวกับเป็นปฏิสนธิวิบาก, วิบาก ๓๒ โดยเกี่ยวกับเป็นปวัตติวิบาก ชื่อว่า **วิญญาณ**. ความว่า ชื่อว่า **วิญญาณ** ในที่นี้ หมายถึงเอาโลกียวิบากทั้งสิ้น รวม ๓๒ ดวง นั้นเทียว โลกียวิบากวิญญาณเหล่านี้ ย่อมมีเพราะมีสังขารเป็นปัจจัย พึงทราบ ว่า การที่ไม่ถือเอาโลกุตตรวิบากวิญญาณ ด้วยนั้น เพราะโลกุตตรวิบากวิญญาณ ไม่ควรแก้วิฏฐกตา.

อธิบายคำว่า “นามรูป”

นามและรูปชื่อว่า **นามรูป** ในนามและรูปนั้น ชื่อว่า **นาม** ในที่นี้ได้แก่นามขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ที่สัมปยุตกับวิญญาณนั้น ส่วน ชื่อว่า **รูป** ได้แก่ รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย ที่แตกเป็น ๒ อย่าง คือ ภูตรูปและอุปาทาย-รูป นามและรูปนั้น พึงถือเอาทั้งในปฏิสนธิกาลทั้งในปวัตติกาล.

ก็นามรูปที่มีเพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย นี้ พึงเห็นว่า เป็นสรูปกเสสะ (ทำหลายบทให้เหลือเพียงบทเดียว ด้วยสภาวะที่เสมอเหมือนกัน) โดยการทำ ๓ บท ให้เหลือเพียงบทเดียว ด้วยสภาวะที่เสมอเหมือนกันอย่างนี้ คือ **นามญจ รูปญจ นามรูปญจ นามรูป** - นามด้วย รูปด้วย นามรูปด้วย ชื่อว่า **นามรูป** ดังนี้.

เป็นความจริงว่า เมื่อเข้าถึงภพที่บังเกิด ในจตุโวการภพ (ภพที่มีขันธ์ ๔) เฉพาะนามอย่างเดียว ชื่อว่า ย่อมมีเพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย ในเอกโวการ-ภพ (ภพที่มีขันธ์เดียว) เฉพาะรูปอย่างเดียว ชื่อว่า ย่อมมีเพราะมีวิญญาณเป็น

ปัจจัย ในปัญญาโวการภพ (ภพที่มีขั้น ๕) อันมีทั้งนามทั้งรูป ทั้งนามทั้งรูป ชื่อว่า ย่อมมีเพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย.

อธิบายคำว่า “สพายตนะ”

อายตนะภายใน ๖ มีจักขายตนะเป็นต้น ชื่อว่า **สพายตนะ** (อายตนะ ๖) แม้ในคำว่า **สพายตนะ** นี้ ก็พึงเห็นว่า เป็นสรูปกเสสะ โดยการทำให้เหลือเพียงบทเดียวด้วยสภาวะที่เสมอเหมือนกัน อย่างนี้ คือ **สพายตนญจ จ्ञุจายตนญจ สพายตน์** - อายตนะ ๖ ด้วย อายตนะที่ ๖ ด้วย ชื่อว่า **สพายตนะ**.

เป็นความจริงว่า เมื่อเข้าถึงภพที่บังเกิด ในปัญญาโวการภพ ย่อมได้อายตนะภายในทั้ง ๖ อายตนะทั้ง ๖ ชื่อว่า ย่อมมีเพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย, ในจิตโวการภพ ย่อมได้อายตนะที่ ๖ คือ มนายตนะ เท่านั้น เฉพาะอายตนะที่ ๖ ชื่อว่า ย่อมมีเพราะมีนามเป็นปัจจัย, ส่วนในเอกโวการภพ ย่อมหาความอุปบัติแห่งอายตนะอะไรๆ มิได้.

บัณฑิตพึงทราบว่ ในบทว่า “เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายตนะ” นี้ ควรจะถือเอาเฉพาะอายตนะภายใน ๖ เท่านั้น เพราะกำหนดถึงผลภายในที่เป็นไปเพราะมีปัจจัยอันเป็นภายใน ส่วน ในบทว่า “เพราะมีสพายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ” นี้ การจะถือเอาแต่อายตนะภายนอก ๖ ด้วย ย่อมควร เพราะเป็นการกำหนดถึงผลภายในที่มีเพราะปัจจัยทั้งภายในทั้งภายนอกเป็นผู้กระทำร่วมกัน.

อธิบายคำว่า “ผัสสะ”

ผัสสะที่เป็นไปทางทวาร ๖ โดยเกี่ยวกับเป็นจักขุสัมผัสผัสสะเป็นต้น ในคราวที่มีอารมณ์ ๖ มาถึงคลอง ชื่อว่า **ผัสสะ** ในที่นี้.

ว่าโดยการนับจำนวน พึงทราบว่ ผัสสะที่มีเพราะมีอายตนะเป็นปัจจัยนั้น ควรจะถือเอาผัสสะที่สัมปยุตกับโลกียวิบากจิต ๓๒ เหล่านั้น นั้นเทียว เพราะกำหนดไว้โดยความเป็นผล ส่วน ในบทว่า เพราะมีผัสสะจึงมีเวทนา นั้น ควรจะถือเอาผัสสะในโลกียจิตทั้ง ๘๑ ดวง เพราะกำหนดไว้โดยความเป็นเหตุ.

อธิบายคำว่า “เวทนา”

ได้แก่ เวทนา ๖ โดยกำหนดตามปัจจัยคือผัสสะที่อุปบัติทางทวาร ๖ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา - เวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส ๑, โสตสัมผัสสชาเวทนา -

เวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัส ๑, ฆานสัมผัสสชาเวทนา - เวทนาที่เกิดจากฆานสัมผัส ๑, ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา - เวทนาที่เกิดจากชิวหาสัมผัส ๑, กายสัมผัสสชาเวทนา - เวทนาที่เกิดจากกายสัมผัส ๑, มโนสัมผัสสชาเวทนา - เวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัส ๑.

ว่าโดยการนับจำนวนตามจิตตูปบาท เวทนาที่มีเพราะมีผัสสะเป็นปัจจัยนั้นก็ ได้แก่ เวทนา ๓๒ ที่สัมปยุตกับโลกียวิบาก ๓๒ นั้นเอง เพราะกำหนดไว้โดยความเป็นผล ส่วน ในบทว่า “เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา” นั้น ฟังถือเอาเวทนาในโลกียจิตทั้ง ๘๑ ดวง นั้นเทียว เพราะกำหนดไว้โดยความเป็นเหตุ.

อธิบายคำว่า “ตัณหา”

ได้แก่ ตัณหา ๖ โดยอารมณ์ คือ รูปตัณหา ๑ ๫ลฯ ธัมมตัณหา ๑ หรือว่า ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ซึ่งมีการแตกออกไปโดยประเภทแห่งอารมณ์ ๖ เป็นต้น จนกระทั่งนับได้ว่า มีถึง ๑๐๘ อย่างนั้นเทียว ตัณหาเหล่านี้ มีเพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย.

อธิบายคำว่า “อุปาทาน”

กิเลสเป็นเหตุยึดมั่น ชื่อว่า อุปาทาน ได้แก่ อุปาทาน ๔ อย่าง มีกามอุปาทานเป็นต้น อันมีคำอธิบายดังได้กล่าวไว้ในปริจเจทที่ ๗ ก็อุปาทาน ๔ เหล่านี้ ว่าโดยสภาวะ มี ๒ อย่างเท่านั้น คือ ตัณหาและทิฏฐิ ฟังทราบว่าเป็น ตัณหา ซึ่งทราวมกำลัง ชื่อว่า ตัณหา นั้นแหละ ตัณหาที่มีกำลัง ชื่อว่าเป็น อุปาทาน อีกอย่างหนึ่ง ความปรารถนาในอารมณ์ที่ยังไม่ถึง ชื่อว่า ตัณหา เป็นเหมือนการที่ใจเอื้อมมือไปในที่มืด เพื่อจะคว้าเอาสิ่งของ ฉะนั้น การถือเอาอารมณ์ที่ถึงแล้ว ชื่อว่า อุปาทาน เป็นเหมือนอย่างที่ว่าจับเอาสิ่งของที่มีมือเอื้อมไปถึงแล้ว ฉะนั้น ตัณหาที่มีการแสวงหาอารมณ์เป็นสภาวะ จึงมีความเป็นไปเหมือนอย่างในคราวที่งูเลื้อยออกจากโพรง บ่ายหน้าไปสู่แอ่งน้ำ แสวงหากบ ฉะนั้น อุปาทานมีความยึดมั่นในอารมณ์ที่ได้แล้ว เป็นสภาวะ จึงมีความเป็นไปเหมือนอย่างในคราวที่งูพบกบที่แสวงหา แล้วก็จกกัดรัดไว้แน่น ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ตัณหาจึงเป็นมูลแห่งทุกข์เพราะการแสวงหา อุปาทานเป็นมูลแห่งทุกข์เพราะการรักษา ตัณหา

เป็นปฏิปักษ์ต่อความมักน้อย อุปาทานเป็นปฏิปักษ์ต่อความสันโดษ นี้ คือความแตกต่างแห่งต้นเหตุและอุปาทาน (กามุปาทาน) แม้เกี่ยวกับทิวฐิ ก็พึงทราบอย่างนี้เหมือนกัน ว่า ทิวฐิที่ทราวมกำลังชื่อว่า ทิวฐิ นั้นแหละ ที่มีกำลังชื่อว่า เป็นอุปาทาน ๓ ที่เหลือมีทิวฐูปาทานเป็นต้น อุปาทานเหล่านี้ ย่อมมีเพราะมีต้นเหตุเป็นปัจจัย.

อธิบายคำว่า “ภพ”

ชื่อว่า ภพ ได้แก่ ภพ ๒ อย่าง คือ กัมมภพ และอุปปัตติภพ ในภพ ๒ อย่างนั้น กรรมนั่นเอง เป็นภพ เพราะเป็นแดนเกิดแห่งผล เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า กัมมภพ ก็กัมมภพนั้นมี ๒๙ อย่าง โดยเกี่ยวกับเป็นกามาวจรกุศลเจตนา ๘ อกุศลเจตนา ๑๒ มหัคคตกุศลเจตนา ๙.

อุปาทานชั้นที่เข้าถึง ชื่อว่า อุปปัตติ อุปปัตติ นั้นเอง เป็นภพ เพราะเกิดขึ้น คือเพราะอันกรรมทำให้เกิดขึ้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อุปปัตติภพ ได้แก่ ภพ ๓ คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ หรือว่า ได้แก่ ภพ ๙ คือ :

- ภพ ๓ มีกามภพเป็นต้น เหล่านี้ นั้นแหละ
- ภพ ๓ ได้แก่ เอกโวการภพ (ภพที่มีชั้นเดียว) ๑ จตุโวการภพ (ภพที่มีชั้น ๔) ๑ ปัญจโวการภพ (ภพที่มีชั้น ๕) ๑
- ภพ ๓ ได้แก่ สัตถุภพ (ภพของสัตว์ผู้มีสัตถุญา) ๑ อสัตถุภพ (ภพของสัตว์ผู้ไม่มีสัตถุญา) ๑ เนวสัตถุญินาสัตถุญิภพ (ภพของสัตว์ผู้มีสัตถุญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัตถุญาก็มีใช่) ๑

ก็ในคำว่า เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ นี้ ประสงค์เอาทั้งกัมมภพ ทั้งอุปปัตติภพ ส่วน ในบทว่า เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ นี้ ประสงค์เอากัมมภพเท่านั้น เพราะว่า กัมมภพเท่านั้น ย่อมเป็นปัจจัยแก่ชาติ พึงทราบว่าอุปปัตติภพที่บังเกิดครั้งแรกนั่นเอง เรียกว่า “ชาติ” เพราะฉะนั้น ถ้าจะถือเอาว่า แม้อุปปัตติภพก็เป็นปัจจัยแก่ชาติ ไช้ ความก็จะเป็นอย่างนี้ว่า อุปปัตติภพย่อมเป็นปัจจัยแก่อุปปัตติภพ (ที่บังเกิดครั้งแรก) ที่เรียกว่า ชาติ ดังนี้ ได้ทีเดียวซึ่งไม่น่าปรารภณา.

อธิบายคำว่า “ชาติ”

ความปรากฏเป็นครั้งแรกแห่งขันธ์ทั้งหลาย อันเป็นการแรกได้อัตภาพของ สัตว์ ในกำเนิด คติ เป็นต้น นั้น ๆ แห่งหมู่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ ชื่อว่า ชาติ ชาตินี้มีเพราะมีภพ (กรรมภพ) เป็นปัจจัย.

อธิบายคำว่า “ชรา มรณะ” เป็นต้น

ภาวะที่แก่หง่อมแห่งอัตภาพที่ได้มาโดยชาตินั้น ชื่อว่า ชรา ความจบสิ้นแห่งอัตภาพที่กำหนดไว้โดยภพหนึ่งนั้น นั้นแหละ ชื่อว่า มรณะ ความแห้งผาก (หรือความเผาไหม้) แห่งจิตของบุคคล ผู้ประจวบกับความ พินาศ ๕ อย่าง มีความพินาศแห่งญาติเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า โสกะ (ความโศก)

ความพรั้มเพื่อรำพันวาทาแห่งบุคคลผู้ประจวบกับความพินาศเหล่านั้น นั้น แหละ ชื่อว่า ปริเทวะ

ทุกขเวทนาทางกาย ชื่อว่า ทุกขะ

ทุกขเวทนาทางใจ ชื่อว่า โทมนัสสะ

ความคับแค้นอย่างหนัก ที่ทุกข์ทางใจมีประมาณยิ่ง ทำให้เกิดขึ้น แห่งสัตว์ ผู้ประจวบเข้ากับความพินาศเหล่านั้น นั้นแหละ ชื่อว่า อุปายาสะ

ก็กรรมมีโสกะเป็นต้นเหล่านี้ ชื่อว่า ย่อมมีเพราะมีชาติเป็นปัจจัย ก็เพราะ เป็นอนิสงส์หลังไหลมาแต่ชาติ ย่อมมีแก่สัตว์ผู้เกิดมา แล.

คำอธิบายความเป็นปัจจัยและความเป็นผลที่เกิดจากปัจจัยแห่งธรรม เหล่านี้

ก็ในปฏิจจสมุปปาตทนายนี้ พึงเห็นว่า แม้เมื่อปัจจัยอย่างอื่น ๆ มีวัตถุ อารมณฺ์ เป็นต้น จะมีอยู่ก็ตาม การที่ไม่ทรงถือเอาปัจจัยเหล่านี้ กลับทรงถือเอาปัจจัยมี อวิชชาเป็นต้น เท่านั้น เพราะปัจจัยแต่ละอย่างมีอวิชชาเป็นต้นเป็นปัจจัยที่เป็น ประธาน ในความเป็นไปแห่งสังสารวัฏ และเป็นปัจจัยที่มีสภาวะอันปรากฏชัด.

อธิบายบทว่า “เพราะมีอริชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร”

ในบรรดาธรรมอันเป็นปัจจัย และเป็นปัจจัยุบัน เหล่านี้ สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะมีอริชชาเป็นปัจจัยเป็นแน่แท้ เพราะสังขารทั้งหลายมีความเป็นไปโดยความเป็นธรรมที่มีวิบากเป็นธรรมดาได้ ก็ในสันดานที่มีอริชชานอนเนื่องอยู่เท่านั้น และบุคคลผู้ชื่อว่า ปรรณสังขาร ๓ มีกายสังขารเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยไม่อิงอาศัยอริชชา หามีไม่.

เป็นความจริงว่า ผู้ใดยังละอริชชา คือความไม่รู้ในทุกข์เป็นต้น ไม่ได้ ผู้นั้นก็ย่อมถือเอาสังสารทุกข์ ด้วยสำคัญว่าเป็นสุข เมื่อปรารถนาความเป็นไปในสวรรค์เป็นต้นอยู่ ก็ย่อมจัดแจงตกแต่งสังขาร ๓ เหล่านั้น เพื่อการได้มาซึ่งสิ่งที่สำคัญว่าเป็นสุขนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลใดได้ฟังธรรมของพระตถาคต รู้ว่า ขึ้นชื่อว่าสุขอะไรๆ ที่น่าปรารถนาหามีอยู่จริงไม่ ทุกข์เท่านั้น มีจริง ทั้งรู้ว่า อริชชานั้นเทียว เป็นมูลแห่งทุกข์ทั้งปวง ดังนี้แล้ว ปรรณสังขารฝ่ายบุญ อันเป็นปฏิปทาที่เป็นไปเพื่อการดับอริชชา แม้สังขารฝ่ายบุญอันเป็นปฏิปทาของเขานั้น ก็ชื่อว่า มีเพราะมีอริชชาเป็นปัจจัยนั้นแหละ โดยแห่งหนึ่ง โดยเกี่ยวกับเป็นสังขารที่มีเพราะมีการปรารถนาโทษของอริชชาก่อน นั้นเทียว เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็กล่าวได้ว่า “เพราะมีอริชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร” แล.

อธิบายบทว่า “เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาน”

อนึ่ง วิบากวิญญานทั้งหลาย จะมีอันตั้งขึ้นในภพอื่น ทั้งในปฏิสนธิกาลทั้งในปัตติกาลได้ ก็เพราะมีสังขาร ๓ ที่สำเร็จแล้ว เป็นผู้ทำให้ตั้งขึ้น เมื่อสังขารเหล่านั้นไม่มี วิบากวิญญานเหล่านี้ก็ไม่มี.

บุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจร ย่อมยังกามาวจรกุศลวิบากวิญญาน ๘ ดวงให้ตั้งขึ้นในปฏิสนธิกาล ในกามสุคติภพ ๗ ย่อมยังกามาวจรกุศลวิบากวิญญานทั้ง ๑๖ ดวง ให้ตั้งขึ้นในปัตติกาล ในกามภพทั้ง ๑๑ และในรูปภพ ๑๕ ตามสมควร

บุญญาภิสังขารฝ่ายรูปาวจร ย่อมยังรูปาวจรวิบากวิญญาน ๕ ให้ตั้งขึ้นทั้งในปฏิสนธิกาล ทั้งในปัตติกาล ในรูปภพ ๑๕ ตามสมควร.

อุปถัมภ์สัญญาภิกษุสงฆ์ ๑๑ เว้นอุทฺธจฺเจตนา ย่อมยังอุทฺทลวิปากวิญญาณ คือ อุเบกขาสันติระตวงเดียว ให้ตั้งขึ้นในปฏิสนธิกาล ในอบาย ๔, ทั้ง ๑๒ นั้นเทียบ ย่อมยังอุทฺทลวิปากวิญญาณ ๗ ให้ตั้งขึ้นในปวัตติกาล ในกามภพ ๑๑ และใน รูปภพ ๑๕ ตามสมควร.

อนนฺทชาภิกษุสงฆ์ ย่อมยังอรูปราวจรวิปากวิญญาณ ๔ ให้ตั้งขึ้น ทั้งในปฏิ- สนิทกาล ทั้งในปวัตติกาล ในอรูปรภพ ตามสมควร ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อ ว่า เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ.

อธิบายบทว่า “เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป”

อนึ่ง พอมีวิญญาณเหล่านั้นตั้งขึ้นแล้ว นามรูปได้วิญญาณที่ตั้งขึ้นนั้น เป็น ที่ตั้งอาศัย จึงเกิดขึ้นในปฏิสนธิขณะ และปวัตติขณะ ได้ โดยกำหนดตามความ ต่างกันแห่งภพ อย่างนี้ คือ

ในจตุโวการภพ นามอย่างเดียวได้วิญญาณเป็นที่ตั้งอาศัยแล้ว ย่อมเกิดขึ้น ในปัญจโวการภพ (กามภพและรูปภพ เว้นอัสถฺยญฺเฐภพ) นามและรูปได้ วิญญาณเป็นที่ตั้งอาศัยแล้วก็ย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้น แล เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ว่า : “เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป” ดังนี้.

ถามว่า ในเอกโวการภพ (อัสถฺยญฺเฐภพ) มีแต่รูปอย่างเดียว ไม่มีนามธรรม ทั้งหลาย รวมทั้งวิญญาณนี้ เมื่อเป็นอย่างนี้ คำว่า “เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป” ดังนี้ นี้ เป็นคำที่ตรัสไว้หมายเอาภพที่เหลือ เว้น เอกโวการภพ ใช่หรือไม่?

เฉลยว่า ตรัสคำนี้ไว้ หมายเอาภพที่เหลือ เว้นเฉพาะเอกโวการภพ หามิได้ เพราะว่า รูป แม้ในเอกโวการภพนั้น ก็มีวิญญาณเป็นปัจจัย นั้นแหละ คือมีกรรม วิญญาณ (วิญญาณที่เกิดร่วมกับกรรม) อันได้แก่ วิญญาณที่สัมปยุตกับปัญจม- ฎานอุทฺทลเจตนา ที่บังเกิดแล้วด้วยอำนาจแห่งสติญฺญาวิราคภาวณา ที่เป็นไปก่อน หน้าแต่ความบังเกิดในอัสถฺยญฺเฐภพนั้นเทียว เป็นปัจจัย ฉะนั้น แล.

อธิบายบทว่า “เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายตนะ”

อนึ่ง สพายตนะ เมื่อจะมีก็ย่อมมีเพราะมีนามรูปเป็นปัจจัยนั้นเทียว เพราะ มีความเป็นไปเนื่องกับนามรูป เกี่ยวกับว่า ถ้าหากไม่มีนามรูป อายตนะภายใน ๖

ที่จะเป็นไปโดยความเป็นทวารแห่งผัสสะเหล่านี้ ก็มีไม่ได้เลย โดยประการทั้งปวง.

พึงทราบความเกี่ยวกับภพ อย่างนี้ ว่า :

ในจตุโวการภพ อายตนะภายในที่ ๖ คือ มนายตนะ อย่างเดียว ย่อมมี เพราะมีนามเป็นปัจจัย โดยเป็นธรรมที่เกิดร่วมกัน.

ในปัญจโวการภพ อายตนะภายในทั้ง ๖ ย่อมมีเพราะมีนามและรูปเป็น ปัจจัย โดยเป็นธรรมที่เกิดร่วมกัน และโดยเป็นที่ตั้งอาศัย.

ส่วน ในเอกโวการภพ ย่อมหาอายตนะอะไร ๆ ที่มีรูปเป็นปัจจัยมิได้เลย เพราะเป็นภพที่ไม่มีจิต อันเป็นธรรมชาติพึงจะเกิดขึ้นเพราะมีอายตนะภายในอัน เป็นทวาร และอายตนะภายนอกอันเป็นอารมณ์ เป็นบ่อเกิด.

อธิบายบทว่า “เพราะมีสพายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ”

อนึ่ง เมื่อมีอายตนะภายในตั้งขึ้นแล้ว นั้นเทียว อายตนะภายในเหล่านี้ก็ ย่อมเป็นทวาร คือเป็นช่องทาง ให้อารมณ์อันเป็นอายตนะภายนอกได้มาถึงคลอง แล้วก็เกิดการกระทบกันขึ้นแห่งอายตนะภายในอันเป็นทวาร กับอายตนะภาย นอกอันเป็นอารมณ์ ก็สภาวะที่กระทบกันแห่งอายตนะทั้ง ๒ ฝ่ายนี้ คือผัสสะ ก็ความปรากฏแห่งความประชุมกันของธรรม ๓ อย่าง คือ จักขวยตนะ ๑ รูปา- ยตนะ ๑ จักขุวิญญาณ ๑ ในเวลานั้นนั่นเอง ย่อมประกาศให้ทราบว่ามีผัสสะ คือมีการกระทบแห่งอายตนะ ๒ ฝ่ายเกิดขึ้นแล้ว ข้อนี้ก็สมจริงตามพระบาลีที่ ตรัสไว้ว่า “**จกฺขุญฺจ ปฏฺิจฺจ รูปे จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญญาณํ ติณฺณํ สงฺคฺติ ผสฺสโส**” - เพราะอาศัยจักขุด้วย รูปด้วย จักขุวิญญาณจึงเกิดขึ้น ผัสสะชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นก็เพราะมีความพร้อมเพรียงกันแห่งธรรม ๓ อย่าง” ดังนี้ เป็นต้น ความ ว่า เพราะมีอายตนะภายนอกอันเป็นอารมณ์ มาถึงคลองอายตนะภายในอันเป็น ทวาร แล จึงเกิดผัสสะอันมีวิญญาณเป็นที่ตั้งอาศัย เป็นผู้ทำให้กระทบกัน พึง ทราบว่า ในบทว่า “เพราะมีสพายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ” นี้ มีการรวมเอา อายตนะภายนอกเข้ามาด้วย. พึงเห็นความเป็นไปเนื่องกับภูมิ อย่างนี้ ว่า :

ในจตุโวการภพ อายตนะที่ ๖ อย่างเดียว เป็นปัจจัยแก่ผัสสะเดียว คือ มโนสัมผัสผัสสะ

^๑ ล.นิ. ๑๖/๘๕ (ทุกขสูตร).

ในปัญญาโวหารภพ อายุตนะ ๖ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๖ มีจักขุสัมผัสผัสสะ เป็นต้น ตามสมควรแก่ภพนั้นๆ สำหรับอายุตนะภายนอกที่เป็นปัจจัย ก็พึงนำเข้ามาโดยการกระจายไปตามสมควรแก่อายุตนะภายในที่เป็นทวารนั้นๆ นั้นเทียว ฉะนี้ แล.

อธิบายบทว่า “เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา”

อนึ่ง สัตว์ทั้งหลาย เมื่อมีผัสสะกระทบอารมณ์ที่เป็นอัญญาอารมณ์ ที่เป็น อัญญาอารมณ์ และที่เป็นมัชฌิมาอารมณ์ (อารมณ์ที่มีสภาพเป็นกลาง) อยู่ เวทนาย่อมได้ชองเกิดขึ้น เสวยอารมณ์ที่ผัสสะกระทบนั้น ตามกำลังแห่งการกระทบนั้น เป็นสุขเวทนาบ้าง เป็นทุกข์เวทนาบ้าง เป็นอทุกข์มสุขเวทนา (อุเบกขาเวทนา) บ้าง ตามสมควรแก่อารมณ์.

อธิบายบทว่า “เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา”

อนึ่ง อารมณ์ใดมาถึงคลองทวารทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายได้เสวยแล้วเป็นสุข อารมณ์นั้น ก็ย่อมเป็นที่ตั้งแห่งความปรารถนา เพราะเหตุที่เป็นบ่อเกิดแห่งความสุขนั้น นั้นแหละ เพราะเหตุที่นั่นนั่นเอง จึงกล่าวได้ว่า ตัณหา ย่อมมีเพราะมีเวทนา เป็นปัจจัย.

พึงทราบทั่วว่า ในบทว่า เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา นี้ ประสงค์เอาสุขเวทนาอย่างเดียวโดยนិปริยาย, แต่โดยปริยาย ก็ย่อมอาจกล่าวได้ว่า แม้ทุกข์เวทนามีเป็นปัจจัยแก่ตัณหาได้โดยอาการอื่น อย่างนี้ คือ สัตว์ เมื่อประสบ อัญญาอารมณ์อันเป็นบ่อเกิดแห่งทุกข์เวทนา ทุกข์เวทนามันนั้น ย่อมเป็นปัจจัยให้ดำริแสวงหาอารมณ์อื่นที่เห็นว่าเป็นบ่อเกิดแห่งความสุข เพราะฉะนั้น แม้ทุกข์เวทนา นี้ ก็นับว่าเป็นปัจจัยแก่ตัณหาได้โดยปริยายนี้ ส่วน อุเบกขาเวทนา เป็นธรรมชาติสงบ อาการที่สงบแห่งอุเบกขาเวทนามี สัตว์อาศัยแล้ว ย่อมเกิดความสุขขึ้นใจได้ โดยแห่งหนึ่ง เหมือนอย่างพระโยคาวจรผู้ได้ฌานที่ ๕ อันเป็นไปกับอุเบกขา-เวทนาแล้ว ยินดี สุขใจอยู่ ฉะนั้น. เพราะฉะนั้น อารมณ์ใดเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา-เวทนา สัตว์ก็ย่อมเกิดตัณหา ปรารถนาอารมณ์นั้น ทีเดียว แล. เพราะเหตุนี้ จึงตรัสไว้ว่า “เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา” ดังนี้ ฉะนี้ แล.

อธิบายบทว่า “เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน”

อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายผู้กระหายอารมณ์ด้วยอำนาจตัณหาเส่นหา ย่อมถึงความติดตำในรสของอารมณ์แล้วถึงความยึดมั่นในอารมณ์ที่ได้มา นี้ คืออุปาทานที่เรียกว่า กามูปาทาน เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ตัณหาเป็นปัจจัยแก่ กามูปาทาน.

อย่างนั้นเหมือนกัน สัตว์ผู้มีตัณหา ผู้มีความเส่นหาในตน ปรารถนาอยู่ซึ่งความสวัสดิ์แก่ตน บางพวกพึงธรรมของศาสดาผู้มีทิวฐิวิปริตเป็นต้น แล้ว ย่อมเกิดทัศนนะเกี่ยวกับความประพฤติที่เห็นว่าสมควรแก่ตนและผู้อื่น เป็นมิจฉาทสสนะ ยึดถือมิจฉาทสสนะทั้งหลายที่เป็นไปโดยนัยว่า “ทานที่บุคคลให้ไม่มีผล” ดังนี้ เป็นต้น เพราะฉะนั้น ก็ย่อมกล่าวได้ว่า ตัณหาของเขา ย่อมเป็นปัจจัยแก่ ทิวฐูปาทาน.

อย่างนั้นเหมือนกัน สัตว์ผู้มีตัณหา ผู้ต้องการอยู่ซึ่งความสวัสดิ์แก่ตน ปรารถนาซึ่งความหมดจดจากสังสารวัฏ เมื่อพึงธรรมของศาสดาผู้มีมิจฉาทิวฐิ และเมื่อไม่ได้สดับธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ย่อมมีมิจฉาทสสนะ ยึดมั่นในปฏิบัติที่ตนชอบใจ อันไม่เป็นหนทางแห่งความหมดจดจากสังสารวัฏเลย ว่าเป็นหนทางแห่งความหมดจด โดยนัยว่า “ความหมดจดจากสังสารวัฏ ย่อมมีด้วยศีลนี้ ด้วยวัตรนี้ ด้วยศีลและวัตรนี้” ดังนี้ เพราะเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่า ตัณหาของเขา ย่อมเป็นปัจจัยแก่ สิลัพพตูปาทาน ดังนี้.

อย่างนั้นเหมือนกัน สัตว์ทั้งหลายผู้มีตัณหาเส่นหาในขันธทั้งหลายที่ได้มา ย่อมยึดมั่นด้วยมิจฉาทสสนะในขันธเหล่านั้น นั้นแหละ ว่าเป็นอตฺตา ว่าเป็นอตฺตนิยะ (สิ่งที่เนื่องกับอตฺตา) อันกล่าวได้ว่า เป็นความยึดมั่นที่เป็นเหตุให้มีการอ้างถึงอตฺตา อ้างถึงอตฺตนิยะ เพราะเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่า ตัณหา นี้ ย่อมเป็นปัจจัยแก่อตฺตวาหูปาทาน ฉะนี้ แล.

อธิบายบทว่า “เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ”

อนึ่ง สัตว์ทั้งหลาย เมื่อมีอุปาทานแล้วอย่างนั้น ก็ย่อมชวนชวายทำกรรมดีบ้าง ชั่วบ้าง เพื่อประโยชน์แก่การได้มาซึ่งสิ่งที่ยึดมั่นนั้น หรือชวนชวายประกอบในปฏิบัติที่ยึดมั่นนั้น กรรมที่สำเร็จแล้วนั้น ก็ย่อมเป็นเหตุให้มีอุปาทานขันธตั้งขึ้นในภพอื่น เพราะเหตุนี้ ก็ย่อมกล่าวได้ว่า เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ อธิบายว่า ภพทั้ง ๒ คือ กัมมภพและอุปบัติภพ ย่อมมีเพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย.

อธิบายบทว่า “เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ”

อนึ่ง ชาติ คืออุปบัติภพ อันได้แก่อุปาทานขันธที่บังเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ในภพใหม่ ย่อมมีได้ เพราะภพคือกรรมที่สำเร็จแล้วในภพก่อนนั่นเอง. เพราะเหตุ นั้น ก็ย่อมกล่าวได้ว่า “เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ” ก็ภพที่เป็นปัจจัยแก่ ชาติ นี้ ตรีศหมายเอากัมมภพเท่านั้น เพราะเป็นเหตุ.

อธิบายบทว่า “เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ”

อนึ่ง เมื่อมีชาตินั้นเทียว จึงมีชรา มรณะเป็นต้น เพราะชรา มรณะเป็นต้น ย่อมมีก็แก่สัตว์ที่เกิดมาแล้วเท่านั้น ไม่ใช่ย่อมมีแก่ผู้ไม่เกิด จึงกล่าวได้ว่า “เพราะ มีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ ฯลฯ อุปายาสะ”

บัณฑิต พึงเห็นภาวะที่ธรรมทั้งหลาย มีอริชชาเป็นต้น มีปกติเกิดขึ้นโดย เป็นปัจจัยแก่ปัจจัยุบบันธธรรมนั้นๆ ตามประการดังกล่าวมานี้ เกิด.

คำว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ล้วนๆ นี้ ย่อมมีได้โดยอาการอย่างนี้

ความว่า ความเกิดขึ้น คือความบังเกิดแห่งกองทุกข์ หรือแห่งประชุมทุกข์ ล้วนๆ คือ ไม่ปะปนด้วยความสุข ความงาม เป็นต้น หรือว่าล้วนๆ คือทั้งสิ้น นี้ ย่อมมีได้โดยอาการอย่างนี้ คือโดยวิธีสืบต่อกันไปแห่งปัจจัย ตามประการดังกล่าว มานี้ มิใช่มีโดยการเนรมิตแห่งอิศวรเป็นต้น เลยเทียว.

บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ ว่า ในปัจจุสมุปปาตทนาย นี้ แม้ว่าท่านอาจารย์ แสดงเฉพาะอุปาทวาระ ที่ว่า “เพราะมีอริชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร” ฯลฯ เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะเป็นต้น ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีได้โดยอาการอย่างนี้” ดังนี้ เท่านั้น ไม่มีนิโรธวาระที่ว่า “เพราะอริชชา ดับไป สังขารจึงดับไป เพราะสังขารดับไป ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีโดยอาการอย่างนี้” ดังนี้ ก็จริง ถึงกระนั้น บัณฑิตย่อมรู้นิโรธวาระนั้นได้ โดยนัยว่า “เมื่อมีอริชชา จึงมีสังขาร เพราะฉะนั้น เมื่ออริชชาดับไป สังขารก็ ย่อมดับไปเป็นธรรมดา” ดังนี้ เป็นต้น ด้วยทีเดียว.

ก็เทศนาปัจจุสมุปปาตทนายที่เป็นอุปาทวาระ เป็นเทศนาที่เป็นปฏิปักษ์ต่อ อัจฉรวาทะ (วาทะว่าขาดสูญ) อันเป็นวาทะที่ปฏิเสธความมีอยู่แห่งผลเพราะมี ปัจจัย ส่วนที่เป็นนิโรธวาระ ย่อมเป็นเทศนาที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสัสตวาทะ (วาทะ ว่ายังยืน) อันเป็นวาทะที่ปฏิเสธความไม่มีแห่งผลเพราะไม่มีปัจจัย ฉะนี้ แล.

การจำแนกองค์ปัจจัยสมุปบาทโดยอัทธา ๓ เป็นต้น

ในปัจจัยสมุปบาท นั้น พึงทราบอัทธา ๓ องค์ ๑๒ อากาโร ๒๐ สนธิ ๓ สังเขป ๔ วัฏฏะ ๓ และมูล ๒ คืออย่างไร?

ชื่อว่า อัทธา (กาล) ๓ คือ อวิชชาและสังขารเป็นอดีตอัทธา ๑, ชาติและชรามรณะเป็นอนาคตอัทธา ๑, องค์ ๘ ในท่ามกลางเป็นปัจจุบันอัทธา ๑.

ชื่อว่า องค์ ๑๒ คือ อวิชชา ๑ สังขาร ๑ วิญญาณ ๑ นามรูป ๑ สฬายตนะ ๑ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ ตัณหา ๑ อุปาทาน ๑ ภพ ๑ ชาติ ๑ ชรามรณะ ๑.

ก็ในปัจจัยสมุปบาทนัย นี้ คำว่า โสกะ (ความโคก) เป็นต้น เป็นการแสดงผลที่หลังออก.

อนึ่ง ทำอธิบายได้ว่า ด้วยศัพท์ว่า อวิชชา และ สังขาร ในที่นี้ เป็นอันถือเอาตัณหา อุปาทาน และภพด้วย และโดยนัยเดียวกันนั้น ด้วยศัพท์ว่า ตัณหา อุปาทาน และภพ เป็นอันถือเอาอวิชชาและสังขารด้วย และด้วยศัพท์ว่า ชาติ ชรามรณะ เป็นอันถือเอาผล ๕ มีวิญญาณ เป็นต้น ด้วยทีเดียว.

คำอธิบายการจำแนกองค์ปัจจัยสมุปบาทโดยอัทธา ๓ เป็นต้น

กาล ชื่อว่า อัทธา เพราะมีความหมายว่า ไป หรือ ดำเนินไป ได้แก่ เป็นไปเรื่อยๆ.

เป็นความจริงว่า ปัจจัยสมุปบาท นี้ มีความเป็นไปเนื่องด้วยกาล ๓ คือ มีความเป็นไปในปัจจุบัน ด้วยอำนาจแห่งเหตุในอดีต คือ อวิชชา และสังขาร ก็เหตุแม้อย่างอื่นมีอยู่ ก็จริง แต่ทว่า อวิชชาและสังขารนั่นเอง เป็นเหตุที่เป็นประธานแห่งความเป็นไปในปัจจุบัน เพราะฉะนั้น อวิชชาและสังขาร จึงชื่อว่า เป็น อดีตอัทธา พึงทราบว่า ด้วยศัพท์ว่า อัทธา เป็นอันถือเอาธรรมทั้งหลาย มีอวิชชา เป็นต้น นั้นเทียว เพราะอัทธา (กาล) อะไรๆ ที่พ้นไปจากสภาวะธรรมทั้งหลาย หามีไม่. เป็นความจริงว่า เมื่อกล่าวว่า อดีตอัทธา (อดีตกาล) ก็เป็นอันกล่าวถึงสภาวะธรรมทั้งหลายที่ล่วงไปแล้ว นั้นเอง เมื่อกล่าวว่า อนาคตอัทธา (อนาคตกาล) ก็เป็นอันกล่าวถึงสภาวะธรรมทั้งหลายที่ยังมาไม่ถึง. และเมื่อกล่าวว่า ปัจจุบันอัทธา (ปัจจุบันกาล) ก็เป็นอันกล่าวถึงสภาวะธรรมทั้งหลายที่กำลังเป็น

ไปอยู่. ฟังทราบว่าเป็นด้วยศัพท์ว่า อัทธา-กาล นี้ ในที่นี้ กล่าวหมายเอาความเป็นไปแห่งสภาวะธรรม จับตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติ อันนับเนื่องในภพหนึ่ง.

โดยการกำหนดองค์อย่างไม่ปะปนกัน เมื่อองค์คือวิญญาณเป็นความเป็นไปครั้งแรกในปัจจุบันภพนี้ องค์ ๒ ที่เป็นเหตุแห่งวิญญาณ คืออวิชชาและสังขาร อันมีมาก่อนหน้าแต่วิญญาณนั้น ก็ย่อมเป็นองค์ที่เป็นไปแล้วในอดีต เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “อวิชชาและสังขารเป็นอดีตอัทธา”.

อนึ่ง เมื่อชาติเป็นความบังเกิดครั้งแรกแห่งอุปัตติภพในอนาคตจากกรรมภพในปัจจุบัน และเมื่อมีชาติแล้ว ในภพเดียวกันนั้น นั้นแหละ ก็มีชรามรณะนั้นติดตามชาตินั้นมา เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “ชาติและชรามรณะเป็นอนาคตอัทธา” ดังนี้.

คำว่า องค์ ๘ ในท่ามกลาง เป็นปัจจุบันอัทธา คือ องค์ ๘ มีวิญญาณเป็นต้น มีภพเป็นที่สุด จัดเป็นปัจจุบันอัทธา โดยองค์ ๕ มีวิญญาณเป็นต้น เป็นผลที่บังเกิดในปัจจุบันนี้ จากเหตุในอดีต และองค์ ๕ เหล่านี้ ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดองค์ ๓ มีต้นเหตุเป็นต้น ในปัจจุบันภพเดียวกันนี้ นั้นแหละ ก็องค์ ๓ เหล่านี้มีสถานะเป็นเหตุแห่งผลในอนาคตต่อไป แล.

ท่านอาจารย์ ทำคำท้วงไว้ในใจว่า “แม้ธรรมทั้งหลาย มีโสกะและปริเทวะเป็นต้น ก็ควรจะกำหนดไว้โดยความเป็นองค์ด้วย มิใช่หรือ” ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า “คำว่า โสกะ เป็นต้น” ดังนี้ เป็นต้นไว้.

ในคำนั้น คำว่า เป็นการแสดงผลที่หลังออก คือ คำว่า โสกะ เป็นต้น นั้น เป็นเพียงการแสดงผลที่หลังไหลออกจากชาติ เพราะเป็นผลที่มีติดตามชาติ มิใช่ผลที่เรียกว่า มุขยผล (ผลโดยตรง) คือมิได้เป็นสิ่งที่ปัจจัยอะไรๆ บางอย่างสร้างขึ้นต่างหาก เหมือนอย่างองค์นอกนี้ เพราะเหตุนั้น นั้นเอง ท่านจึงไม่กำหนดไว้โดยเป็นองค์อีกอย่างต่างหาก

ถามว่า ถ้าหากโสกะเป็นต้น มิได้เป็นอีกองค์หนึ่งต่างหาก อย่างที่กล่าวนั้น ไชรั ถ้าอย่างนั้น พระองค์ตรัสธรรม มีโสกะเป็นต้นไว้ เพื่อประโยชน์อะไรเล่า?

ตอบว่า ตรัสธรรมมีโสกะเป็นต้นไว้เพื่อแสดงความไม่ขาดสายแห่งภวจักร เป็นความจริงว่า อวิชชา สำเร็จจากธรรมมีโสกะเป็นต้น เพราะธรรมมีโสกะเป็นต้น นั้น ประกอบเนื่องกับอวิชชา มีอวิชชาเป็นมูล อวิชชาที่เกิดขึ้นในคราวมี

โศกะเป็นต้น นั้น ก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่สังขาร สังขารก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิญญูณ
อย่างนี้ เป็นต้น ต่อไปอีก ภวจักรก็หมุนไปอย่างนั้น นั้นแหละ อีก เพราะฉะนั้น
ธรรมมีโศกะเป็นต้น แม้มิได้เป็นองค์ปฏิจาสุมุขบาทโดยตรง พระองค์ก็ตรัสไว้
เพื่อประโยชน์ดังกล่าวมานี้.

คำว่า ด้วยศัพท์ว่า อวิชชาและสังขาร เป็นอันถือเอาตัณหา อุปาทาน
และภพด้วย ความว่า ในอดีตอภินิหาร นั้น ด้วยศัพท์ว่า อวิชชา นั้น เป็นอันถือ
เอาตัณหาและอุปาทานด้วย เพราะมีสภาวะเป็นกิเลสที่จะต้องมียู่ด้วยกัน ในจิต
สันดานเดียวกัน ด้วยว่า สัตว์ผู้มีแต่อวิชชาอย่างเดียว ไม่มีตัณหาและอุปาทาน
นั้น ไม่มี ด้วยศัพท์ว่า สังขาร เป็นอันถือเอาภพ คือกัมมภพด้วย เพราะมีสภาวะ
เป็นเจตนากรรมที่สร้างวิบากด้วยกัน ก็เจตนาในอดีตที่สร้างวิบากในปัจจุบัน เรียก
ว่า สังขาร เจตนาในปัจจุบันที่สร้างวิบากในอนาคต เรียกว่า ภพ.

คำว่า โดยนัยเดียวกัน ฯลฯ เป็นอันถือเอาอวิชชาและสังขาร ความว่า
โดยนัยเดียวกัน กล่าวคือ ความเป็นธรรมที่มีสภาวะเป็นกิเลสเหมือนกัน และ
ความเป็นธรรมที่มีสภาวะเป็นเจตนาเหมือนกัน เพราะฉะนั้น เมื่อถือเอา ตัณหา
อุปาทาน และภพ แล้ว ก็เป็นอันถือเอาอวิชชาและสังขารด้วยแล้ว.

ก็ ชาติ ชรา มรณะ ซึ่งเป็นอนาคตอภินิหาร ได้แก่ ผล ๕ มีวิญญูณเป็นต้น
นั่นเอง เพราะธรรมที่บังเกิดครั้งแรกในภพใหม่ อันได้ชื่อว่า ชาติ ที่ถึงความเก่า
คร่ำคร่าในกาลต่อมา อันได้ชื่อว่า ชรา และถึงความพินาศไปในที่สุด อันได้ชื่อว่า
มรณะ นั้น อันพ้นไปจาก ผล ๕ มีวิญญูณเป็นต้น นี้ หามีไม่ แล.

คาถาแสดงประการที่มีอาการ ๒๐ สนิธิ ๓ สังเขป ๔

อดีต เหตุโว ปญจ

อิทานิ ผลปญจกัม

อิทานิ เหตุโว ปญจ

อายติ ผลปญจกัม

แปลว่า : เหตุ ๕ มีในอดีต

ผล ๕ มีในปัจจุบัน

เหตุ ๕ มีในปัจจุบัน

ผล ๕ มีในอนาคต

ดังนี้.

อาการ ๒๐ สนิธิ ๓ และสังเขป ๔ ย่อมมีได้ ตามประการดังกล่าวมานี้.

บัณฑิต พึงทราบวิญญูะ ๓ อย่างนี้ คือ อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน จัดเป็นกิเลสวิญญู ๑ ส่วนหนึ่งแห่งภพที่เรียกว่า กัมมภพ และสังขาร จัดเป็นกัมมวิญญู ๑ ส่วนหนึ่งแห่งภพที่เรียกว่า อุปัตติภพ และธรรมที่เหลือ จัดเป็นวิปากวิญญู ๑ ดังนี้.

พึงทราบมูล มี ๒ คือ อวิชชา และตัณหา.

คำอธิบายคาถา

คำว่า **เหตุ ๕ มีในอดีต** คือเหตุที่บังเกิดแล้วในภพอดีต อันเป็นปัจจัยแก่ผลในปัจจุบัน มี ๕ อย่าง คือ เหตุ ๒ อันได้แก่ อวิชชา และสังขาร ที่ได้ตรัสระบุไว้โดยตรง และเหตุ ๓ อันได้แก่ ตัณหา อุปาทาน และภพ ที่ได้ถือเอาด้วยอำนาจการสงเคราะห์ โดยเกี่ยวกับมีสภาวะเป็นกิเลสด้วยกัน และเป็นกรรม (กัมมภพ) ด้วยกัน ดังได้กล่าวแล้ว.

คำว่า **ผล ๕ มีในปัจจุบัน** คือ ผล ๕ มีวิญญูณเป็นต้น ที่บังเกิดเพราะมืออดีตเหตุ ๕ ดังกล่าวนั้น เป็นปัจจัย ย่อมมีในปัจจุบันนี้.

คำว่า **เหตุ ๕ มีในปัจจุบัน** คือ เหตุ ๕ ที่เป็นปัจจัยแก่ผลในอนาคต ได้แก่ เหตุ ๓ คือ ตัณหา อุปาทาน และภพ (กัมมภพ) ที่ได้ตรัสระบุไว้โดยตรง และเหตุ ๒ คือ อวิชชา และสังขาร ที่ตรัสไว้โดยการสงเคราะห์ ตามนัยดังได้กล่าวแล้ว ย่อมมีในปัจจุบัน.

ทั้งว่า ในภพเดียวกัน เมื่อกล่าวถึงสังขารแล้ว ประโยชน์อะไรด้วยการกล่าวถึงภพ (กัมมภพ) อีกเล่า หรือกล่าวถึงภพแล้ว ประโยชน์อะไรด้วยการกล่าวถึงสังขารอีกเล่า เพราะว่ามีสภาวะเป็นอันเดียวกัน คือเจตนากรรม นั้นเทียว.

เฉลยว่า เจตนาในขณะขณะที่ ๗ ที่เป็นอุปัชชเวทนิยกรรม ให้วิปากปฏิสนธิวิญญูณในภพถัดไป ได้ชื่อว่า กัมมภพ. ส่วน เจตนาในขณะขณะที่ ๑-๖ ที่เป็นอาเสวนปัจจัย ให้เจตนาในขณะขณะที่ ๗ มีกำลังสามารถให้วิปากปฏิสนธิวิญญูณ ตั้งขึ้นในภพถัดไป ได้ชื่อว่า สังขาร ที่ท่านเรียกว่า **อายุหน-สังขาร - สังขารที่ประมวลมา** ข้อนี้ สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “**เอกาวชฺชเนสฺสุ จฺสุ ชวเนสฺสุ เจตนา อายุหนสงฺขารา นาม สตฺตมา เจตนา ภโว**”^๑ แปลว่า

^๑ สมโมหวิโนทนี ๒๐๗.

“ในบรรดาขณะที่มีอวัชชนะเดียวกันทั้งหลาย เจตนาในขณะ ๖ ขณะ ชื่อว่า อายุหนสังขาร เจตนาขณะที ๗ ชื่อว่า ภพ” ดังนี้. แม้ในคราวที่เจตนาขณะที่ ๒-๖ เป็นอปราปรเวทนิยกรรม มีเจตนาขณะที่ ๑-๕ เป็นอาเสวนปัจจัย ยังวิบากปฏิสนธิให้ตั้งขึ้น ในภพ จับตั้งแต่ภพที่ ๓ เป็นต้นไป ก็พึงทราบตามนัยนี้แหละ เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงพึงทราบว่า ในภพเดียวกัน สังขารและภพ แม้มีสภาวะเป็นเจตนาด้วยกัน ก็ยังมีความต่างกัน โดยเกี่ยวกับความเป็นไป ตามประการดังกล่าวมานี้.

คำว่า ผล ๕ มีในอนาคต คือ ผล ๕ มีวิญญูญาณเป็นต้น ที่ตรัสรวมไว้ด้วยศัพท์ว่า ชาติ ขรา มรณะ ย่อมมีในอนาคต เพราะมีปัจจุบันเหตุ ๕ อย่างดังที่กล่าวแล้วนั้น เป็นปัจจัย.

อาการ ๒๐ อย่าง ย่อมมีอย่างนี้ คือ ตามประการดังกล่าวมานี้.

เหตุในอดีตเป็นต้น ชื่อว่า อาการ เพราะมีความหมายว่า อันบัณฑิตเกลียดคือกระจาย เป็นอย่างละ ๕ ในฐานะนั้น ๆ คือในฐานะว่า เป็นเหตุอดีต เป็นต้น นั้น นั่นแหละ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า อาการ ๒๐.

คำว่า สนธิ ๓ แปลว่า ตำแหน่งที่เชื่อมต่อ ๓ แห่ง ก็สนธิ นั้น มีอย่างนี้คือ :

- ตำแหน่งที่เชื่อมต่อระหว่างสังขารกับปฏิสนธิวิญญูญาณ เป็นสนธิหนึ่ง ชื่อว่า เหตุผลสนธิ

- ตำแหน่งที่เชื่อมต่อระหว่างเวทนากับตัณหา จัดเป็นสนธิหนึ่ง ชื่อว่า ผลเหตุสนธิ

- ตำแหน่งที่เชื่อมต่อระหว่างภพกับชาติ จัดเป็นสนธิหนึ่ง ชื่อว่า เหตุผลสนธิ

สนธิมี ๓ อย่าง อย่างนี้ แล.

พึงทราบว่า เพราะมีสนธิที่เกี่ยว จึงมีความเป็นไปไม่ขาดสายแห่งสังสาร-วัฏ เป็นความจริงว่า ในบรรดาสนธิเหล่านี้ สนธิแรก เป็นความเชื่อมผลคือ ปฏิสนธิวิญญูญาณ เข้ากับเหตุคือสังขาร เพราะความที่ผลในปัจจุบัน ย่อมเป็นไปไม่ขาดสาย ก็เพราะเหตุอดีต

ส่วน สนธิที่ ๒ เป็นความเชื่อมเหตุ คือ ตัณหา เข้ากับผล คือ เวทนา เพราะความที่เหตุจะมีต่อไปได้อีก ก็เพราะผลที่ยังมิได้กำหนดรู้จนสิ้นอาสวะ เป็น

ความจริงว่า ธรรม แม้ว่าเป็นผล ก็ยังมีความเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เป็นเหตุได้อีก โดยอาการหนึ่ง.

สนธิที่ ๓ ก็เป็นความเชื่อมผล คือ ปฏิสนธิวิญญูณ ที่มาด้วยศัพท์ว่า ชาติ เข้ากับเหตุคือภพ เพราะความที่ผลในอนาคตจะมีต่อไปได้อีก ก็เพราะเหตุในปัจจุบัน ฉะนั้น แล.

ธรรมที่รวมย่อเข้าเป็นพวกเหตุด้วยกัน และที่รวมย่อเข้าเป็นพวกผลด้วยกัน โดยการกำหนดเข้าไว้ด้วยกาลที่เป็นอดีตและปัจจุบัน ชื่อว่า **สังเขป** เพราะมีความหมายว่า เป็นที่รวมย่อ ในอรรถกถาบางแห่งเรียกว่า **สังคหะ**.

ก็สังเขปนั้น มี ๔ คือ อวิชชา และสังขาร อันเป็นเหตุอดีต เป็นสังเขปหนึ่ง, วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา อันเป็นผลในปัจจุบัน เป็นสังเขปหนึ่ง, ตัณหา อุปาทาน และภพ อันเป็นเหตุในปัจจุบัน เป็นสังเขปหนึ่ง, ชาติ ชรา มรณะ อันเป็นผลในอนาคต เป็นสังเขปหนึ่ง สังเขปมี ๔ อย่าง อย่างนี้ แล.

คำว่า **พิงทราบวิญญู** ๓ ความว่า ความหม่นไปไม่หยุดยั้งแห่งธรรมทั้งหลาย ตามความสืบต่อกันแห่งเหตุและผล ดุจลั้ลรถที่หม่นไป ชื่อว่า **วิญญู** ก็วิญญูนั้น เมื่อเพิกถอนสมมุติสัตว์บุคคลออกไปแล้ว ก็ได้แก่ ธรรม ๓ อย่าง คือ กิเลส กรรม และวิบาก เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **พิงทราบวิญญู** ๓ ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า **อวิชชา ตัณหา อุปาทาน จัดเป็นกิเลสวัฏ** ความว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกิเลสด้วย เป็นวิญญู โดยเกี่ยวกับตนเองหม่นไป คือเป็นไปเรื่อย ๆ แล้ว ก็ยังธรรมอื่น ๆ อันเป็นผู้สร้างผลร่วมกันกับตน (คือสังขารและกรรมภพ) ให้หม่นไป คือเป็นไปตามอำนาจของตนด้วย เพราะเหตุนั้น ธรรมมีอวิชชาเป็นต้น จึงชื่อว่า เป็นกิเลสวัฏ.

คำว่า **ส่วนหนึ่งแห่งภพที่เรียกว่ากัมมภพ และสังขาร จัดเป็นกรรมวัฏ** ความว่า ในภพ ๒ ส่วน คือ กัมมภพ และอุปปัตติภพ ภพส่วนที่เรียกว่ากัมมภพเท่านั้น และสังขาร จัดเป็นกรรมวัฏ เพราะตนเองหม่นไปตามกำลังของกิเลสวัฏ ผู้สร้างผลร่วมกันกับตนเหล่านั้นแล้ว ก็ย่อมยังธรรมอื่นอันเป็นผลให้หม่นตามตนไปด้วย แล.

คำว่า ส่วนหนึ่งแห่งภพที่เรียกว่า อุปัตติภพ และธรรมที่เหลือ จัดเป็น วิปากวิภู ความว่า อุปัตติภพ คือ อุปาทานชั้น ๕ กล่าวคือ ผล ๕ มี วิญญูณ นามรูป เป็นต้น ในปัจจุบัน ที่บังเกิดเพราะกรรมในอดีต และผล ๕ เหล่านั้น นั้นแหละ ในอนาคต ที่ตรัสรวมเข้าไว้ด้วยคำว่า ชาติ ชรา มรณะ ที่บังเกิดเพราะกรรมในปัจจุบัน จัดเป็นวิปากวิภู เพราะเป็นวิปากวิญญูณ และเป็นธรรมที่มีมาตามปฏิสนธิวิญญูณนั้น ด้วย ทั้งหมดนี้ไปตามกำลังแห่งกิเลสวิภู และกรรมวิภูแล้ว ก็เป็นปัจจัยยังกิเลสวิภูและกรรมวิภู ให้หมุนไปอีก ด้วย.

คำว่า พิงทราบมูล ๒ คือ อวิชชา และตัณหา ความว่า มูลคือรากเหง้าแห่งวิภูวะ ที่ตราบใดมีอยู่ ก็ย่อมยังวิภูวะให้หมุนไปตราบนั้น พิงทราบว่า อวิชชา เป็นมูลแห่งวิภูวะในอดีต ส่วนตัณหาเป็นมูลแห่งวิภูวะในอนาคต ด้วยว่า ความ เป็นไปแห่งวิภูวะในอดีตที่ล่วงไปแล้ว ไม่ปรากฏชัด เพราะเหตุที่ล่วงไปหมดแล้ว นั้นแหละ บัณฑิตย่อมตราบเพียงแต่ว่า วิภูวะในอดีตอันเป็นไปแล้วมากมายนั้น ย่อมเป็นไปเพราะสัตว์ไม่มีญาณหยั่งรู้สัจธรรมตามความเป็นจริง ซึ่งถ้าหากว่ามี ก็ย่อมถอนความไม่รู้คืออวิชชา ขึ้นเสียได้ วิภูวะก็ย่อมหยุดเป็นไป ย่อมไม่สืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน เพราะฉะนั้น แม้เมื่อมูลอย่างอื่นคือตัณหา จะมีอยู่ก็ตาม ถึงกระนั้น สำหรับความเป็นไปในอดีต ควรจะกล่าวถึงมูลคืออวิชชาเท่านั้นเทียว ส่วนความเป็นไปในปัจจุบัน ตัณหาที่มีความวิจิตรโดยเกี่ยวกับเป็นรูปตัณหาบ้าง สัทท- ตัณหาบ้าง เป็นต้น อากาการเป็นไปโดยเกี่ยวกับขวนขวายกรรมอันนำมาซึ่งความ เป็นไปไม่ขาดสายแห่งวิภูวะของตัณหา จึงปรากฏชัดกว่าอวิชชาซึ่งไม่มีความวิจิตร เพราะฉะนั้น สำหรับความเป็นไปในปัจจุบัน แม้เมื่ออวิชชามีอยู่ก็ตาม ถึงกระนั้น ก็ควรจะกล่าวว่า ตัณหานั้นเทียว เป็นมูลแห่งวิภูวะ ฉะนี้ แล.

คาถาประมวลความเป็นไปแห่งวิภูวะ

เตสเมว จ มูลานํ

ชรามรณมุจฉาย

อัสวานํ สมุปฺปาทา

วฏฺฐุมาวทฺธมิจฺเจวํ

ปฏฺิจจสมุปฺปาโทติ

นิโรธเณ นิรุชฺฌติ

ปีฬิตานมภินฺนุโส

อวิชฺชา จ ปวทฺธมติ

เตภูมิกนาทิกํ

ปฏฺุชเปสิ มหามุณี.

แปลว่า: ก็วิภูฏะ ย่อมดับไป เพราะความดับไปแห่งมูลเหล่านั้น นั่นเทียว ก็ อวิชชา ย่อมเจริญแก่สัตว์ทั้งหลายผู้ถูกความสยบ คือชราและมรณะ บีบคั้นอยู่เนื่องๆ เพราะมีความเกิดขึ้นพร้อมแห่งอาสวะทั้งหลาย พระมหามุนีเจ้าทรงวางวิภูฏะอันไม่ขาดสาย ซึ่งเป็นไปในภูมิ ๓ อันหาเบื้องต้นมิได้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ว่า “ปฏิจจสมุปบาท” ดังนี้.

คำอธิบายคาถา

วิภูฏะย่อมดับไป เพราะความดับไป คือ เพราะถึงความเกิดขึ้นไม่ได้เป็นธรรมดา แห่งมูลของวิภูฏะ กล่าวคือ อวิชชาและตัณหาเหล่านั้น นั่นเทียว พึงทราบว่า ด้วยคำว่า “ตัณหา” เป็นอันสงเคราะห์อุปาทานด้วยทีเดียว โดยเกี่ยวกับอุปาทานนั้น คือตัณหาที่มีกำลังนั้นเทียว ด้วยอำนาจแห่งการแทงตลอดสัจจะ โดยความเป็นปัจจัยแก่ความดับไป สืบต่อไป อย่างนี้ คือ เมื่ออวิชชาและตัณหาอันเป็นกิเลสวิภูฏดับไป ธรรมที่เป็นฝ่ายกรรมวิภูฏ คือสังขารและภพ อันมีกิเลสวิภูฏนั้นเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึงความดับไป เมื่อกรรมวิภูฏดับไป ธรรมที่เป็นฝ่ายวิปากวิภูฏ มีวิญญาณเป็นต้น อันมีกรรมวิภูฏนั้นเป็นปัจจัย ก็ย่อมถึงความดับไป.

ก็สัตว์ผู้เกิดมา ถูกทุกขธรรมทั้งหลาย มีชรา พยาธิ มรณะ เป็นต้น ครอบงำแล้ว ย่อมเกิดโศกะ ปริเทวะ เป็นต้น ข้อนี้ ชื่อว่า การสังสมอวิชชา เพราะความโศกเป็นต้น ย่อมมีแก่คนหลง เป็นไปเนื่องด้วยอวิชชา หรือว่า เมื่อมีความโศกเป็นต้นนั้นเกิดขึ้น ย่อมตั้งอยู่ในฐานะห่างไกลจาก วิชชา คือญาณที่รู้สัจธรรม ข้อนี้ นับว่าเป็นการสังสมอวิชชานั้นแหละ.

หากจะถามว่า เพราะเหตุไร เมื่อถูกทุกขธรรมเหล่านี้กระทบแล้ว จึงเกิดความโศกเป็นต้น ขึ้นมาแล้ว?

ตอบว่า เพราะมีอาสวะทั้งหลายเป็นอุปนิสัยนั้นเทียว อย่างนี้ คือ :

เมื่อมีความพลัดพรากจากวัตถุตาม มีรูป เสียงที่นำใคร่ เป็นต้น ความโศกเป็นต้นก็ย่อมเกิดขึ้น เมื่อเป็นอย่างนี้ ก็ย่อมกล่าวได้ว่า ความโศกเป็นต้น ย่อมมี เพราะมีกามาสวะเป็นปัจจัย ข้อนี้ ก็สมจริงตามที่ตรัสไว้ว่า : “กามโต ชายเต

โสโก^๑ - ความโศกย่อมนเกิดจากกาม (ความใคร่) ดังนี้.

อนึ่ง สัตว์ผู้มีภวาสวะ ยินดีอยู่ซึ่งความเป็นของยังยืน เมื่อสังขารทั้งหลายปรากฏแล้วว่า ไม่ใช่สิ่งที่ยังยืน ก็ย่อมนเกิดความโศกเป็นต้น เหมือนอย่างทีพวกเทวดาทังหลาย เมื่อบุพนิมิต ๕ อย่าง มีภาวะที่ร่างกายสิ้นรัศมีไปเป็นต้น ปรากฏอันเป็นเครื่องแสดงว่า ตนจักจุติในเวลาไม่ช้าไม่นานนี้แล้ว ก็ย่อมนเกิดความเศร้าโศก กลั้วต่อมรณภัย เป็นต้น ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ย่อมกล่าวได้ว่า ความโศกเป็นต้น ย่อมมีมา แม้จากภวาสวะ.

อนึ่ง เพราะเหตุที่มีทิฏฐาสวะ ว่า “รูปเป็นของเรา, เราเป็นรูป” เป็นต้น จึงตั้งความรักไว้ในขันธทั้งหลายที่เห็นว่า เป็นเรา นั้น เมื่อขันธเหล่านั้นแปรปรวนไปถึงความเป็นอย่างอื่น ก็ย่อมนเกิดความโศกเป็นต้น ขึ้น จึงกล่าวได้ว่า ความโศกเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมสำเร็จแม้จากทิฏฐาสวะ.

อนึ่ง เพราะมีความเป็นพาล ไม่รู้สัจธรรม แล เมื่อถูกทุกขธรรมทั้งหลายกระทบแล้วจึงเศร้าโศก เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ความโศกเป็นต้น ย่อมมีมา แม้จากอวิชชาสวะ.

ก็แต่ว่า เมื่ออาสวะทั้ง ๔ เป็นทางมาแห่งความโศกเป็นต้น ตามประการที่ได้กล่าวแล้วนี้ และความโศกเป็นต้นนั้น ย่อมเป็นไปพร้อมกับความหลงคืออวิชชา เพราะฉะนั้น ว่าโดยประการทั้งปวง แม้อวิชชานี้ ก็ย่อมมีเพราะมีอาสวะ ๔ เป็นปัจจัย เช่นเดียวกับความโศกเป็นต้นนั้น กล่าวได้ทีเดียวว่า อวิชชานี้ มีอาสวะ ๔ เหล่านี้ เป็นสมุทัย (เหตุเกิดขึ้น) ข้อนี้ สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า “อาสวสมุทยา อวิชชาสมุทโย^๒ - เพราะมีอาสวะเกิดขึ้น อวิชชาจึงเกิดขึ้น” ดังนี้. ก็เมื่อมีอวิชชาเกิดขึ้น อวิชชานั้นก็ตั้งอยู่ในฐานะเป็นประธานแห่งความเป็นไปของสังสาร-วัฏต่อไปอีก อย่างนี้ คือ “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร ฯลฯ เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ” ดังนี้ วัฏฏะ ชื่อว่า เป็นไปไม่ขาดสาย ก็โดยประการอย่างนี้ นี้ ชื่อว่า ปฏิจสมุปปาตหนัย.

^๑ พ.ธ. ๒๕/๕๙.

^๒ ม.ม. ๑๒/๘๗ (สมมททิฏฐิสุตต).

ปฏิฐานนัย

ในนัยทั้ง ๒ นี้ นัยที่ว่า เหตุปัจจัย อารัมมณปัจจัย อธิปัติปัจจัย อนันตร-
ปัจจัย สมันตรปัจจัย สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนิสสย-
ปัจจัย ปุเรชาติปัจจัย ปัจฉาชาติปัจจัย อาเสวนปัจจัย กัมมปัจจัย วิปากปัจจัย
อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย ฌานปัจจัย มัคคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปยุตต-
ปัจจัย อตถิปัจจัย นตถิปัจจัย วิคตปัจจัย อวิคตปัจจัย ดังนี้ นี้ ชื่อว่า ปฏิฐานนัย.

คำอธิบาย ปฏิฐานนัย

ชื่อว่า ปฏิฐาน เพราะมีความหมายว่า เป็นที่ตั้ง โดยประการต่างๆ ได้แก่
ปัจจัย ๒๔ อย่าง อันเป็นที่ตั้งแห่งผลนั่นเอง นัยที่ว่าด้วยปฏิฐานหรือปัจจัย ๒๔
อย่างนั้น ชื่อว่า ปฏิฐานนัย เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “ในนัยทั้ง
๒ นี้ นัยที่ว่า เหตุปัจจัย ฯลฯ อวิคตปัจจัย ดังนี้ นี้ ชื่อว่า ปฏิฐานนัย” ดังนี้.

อธิบายเหตุปัจจัย

คำว่า เหตุปัจจัย มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) อย่างนี้ว่า : **ทินนติ
ปติฏฐาติ เอเตนาติ เหตุ** แปลว่า สภาวะธรรม ๖ อย่าง มีโลภะเป็นต้น ชื่อ
ว่า เหตุ เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุตั้งมั่นแห่งผล ดังนี้ เพราะ ทิ-ธาตุ มี
อรรถเป็นอนเอก เพราะฉะนั้น พึงเห็นว่า ทิ-ธาตุ ในศัพท์ว่า เหตุ นี้ มีอรรถว่า
ตั้งอยู่.

ชื่อว่า ปัจจัย เพราะมีความหมายว่า อุปการะ สภาวะธรรมทั้งหลาย (๖
อย่าง) มีโลภะเป็นต้น ชื่อว่า เหตุ โดยความหมายตามที่กล่าวแล้วนั้น (คือเป็น
เหตุตั้งมั่น) ด้วย ชื่อว่า ปัจจัย โดยความหมายว่า เป็นอุปการะ นั้นด้วย เพราะ
เหตุนั้น จึงชื่อว่า เหตุปัจจัย.

ก็ คำว่า “เป็นเหตุตั้งมั่น นี้” มีอรรถอธิบายอย่างไร? มีอรรถอธิบายว่า
ได้แก่ เป็นเหตุตั้งมั่น คือเป็นมูล (เป็นรากเหง้า) เพื่อความตั้งมั่นแห่งสภาวะธรรม
ทั้งหลาย ที่เกิดพร้อมกัน เหมือนอย่างรากเหง้าของต้นไม้ ที่เป็นเหตุตั้งมั่นแห่ง
ต้นไม้ นั้น ฉะนั้น.

ก็เหตุปัจจัยนั้น ได้แก่ สภาวธรรม ๖ อย่าง คือ โลกะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ซึ่งเป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายอันสัมปยุตกับตน เป็นต้น

ถามว่า ที่กล่าวว่า “ชื่อว่าปัจจัย โดยความหมายว่า เป็นอุปการะ” ดังนี้ นั้น เป็นไฉน, เป็นอะไร อย่างไร ชื่อว่า เป็นอุปการะ?

ตอบว่า ธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า เป็นปัจจัย คือ เป็นอุปการะแก่ผลของตนก็ เพราะการที่ยังผลให้เป็นที่ไปตามอำนาจของตน โดยประการ ๓ คือ เป็นชนกปัจจัย - ปัจจัยผู้ทำให้เกิด (อุปการะโดยการเป็นผู้ทำให้เกิด) ๑, เป็นอุปถัมภกปัจจัย - ปัจจัยผู้อุปถัมภ์ (อุปการะโดยการเป็นผู้อุปถัมภ์) ๑, เป็นทั้งชนกปัจจัยทั้งอุปถัมภกปัจจัย ๑.

ในบรรดาปัจจัย ๒๔ อย่างเหล่านี้ ปัจจัยบางอย่างเป็นชนกปัจจัยอย่างเดียว ปัจจัยบางอย่างเป็นอุปถัมภกปัจจัยอย่างเดียว ปัจจัยบางอย่างเป็นทั้งชนก-ปัจจัย ทั้งอุปถัมภกปัจจัย อันบัณฑิตพึงทราบความพิสดาร ตามที่ตรัสไว้ในปกรณ์ มหาปฏิฐาน และในอรรถกถานั้นเถิด ส่วนผลที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยนั้น ๆ ท่าน เรียกว่า ปัจจัยุบบันนธรรม - แปลว่า ธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย.

พึงทราบว่า สภาวธรรม ๖ อย่าง มีโลกะ เป็นต้น ย่อมเป็นเหตุปัจจัยแก่ ผลธรรม โดยประการ ๓ อย่าง อย่างนี้ คือ :

๑. ย่อมเป็นเหตุปัจจัยแก่จิตและเจตสิก ที่สัมปยุตกับตนในปฏิสนธิขณะ และในปวัตติขณะ.

๒. ย่อมเป็นเหตุปัจจัยแก่รูปที่มีจิต (สเหตุกจิต) เป็นสมุฏฐาน ในปวัตติขณะ

๓. ย่อมเป็นเหตุปัจจัยแก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ในปฏิสนธิขณะ อันเป็นรูปที่มาพร้อมกับสเหตุกปฏิสนธิจิต ข้อนี้ก็สมจริงตามที่ตรัสไว้ในพระบาลี นิเทศ แสดงไขเหตุปัจจัยไว้อย่างนี้ ว่า :

“เหตุ เหตุสมปยุตตกานํ ฯเปฯ เหตุปัจจุเยน ปจฺจโย”^๑ ความเต็มแปลว่า “เหตุทั้งหลาย (คือ สภาวธรรม ๖ อย่าง มีโลกะ เป็นต้น) ย่อมเป็นปัจจัย โดยเหตุปัจจัย แก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเหตุ และแก่รูปทั้งหลายที่มีเหตุและธรรม

^๑ อภ.ป. ๔๐/๑.

ที่สัมปยุตกับเหตุ นั้น เป็นสมุฏฐาน” ดังนี้.

ในคำนิเทศนี้ มีอรรถาธิบายว่า :

เหตุ คือสภาวะธรรม ๖ อย่าง มีโลภะเป็นต้น แม้ว่าเป็นปัจจัยอื่น มีสห-
ชาติปัจจัยเป็นต้น แก่ผลของตน แต่เมื่อธรรมเหล่านั้นมีความเป็นมูล (เป็นรากเหง้า
เพื่อความตั้งมั่น) เหตุเหล่านั้น แต่ละอย่าง ก็ย่อมถึงความเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย
แก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับตน คือ แก่สเหตุกจิต ๗๑ พร้อมทั้งเจตสิกที่ประกอบ
อันนอกไปจากตนผู้เป็นเหตุแต่ละอย่าง ทั้งในปฏิสนธิขณะ ทั้งในปวัตติขณะ. อนึ่ง
สเหตุกจิตเหล่าใด ยักรูปอันมีจิตเป็นสมุฏฐาน (จิตตชรูป) ให้ตั้งขึ้น เจตสิกทั้ง
หลาย อันรวมทั้งเหตุเหล่านั้น ที่เกิดร่วมกับสเหตุกจิตเหล่านั้น ก็ย่อมเป็นผู้มี
ส่วนยังรูปให้ตั้งขึ้น เช่นเดียวกับจิต โดยเป็นผู้กระทำร่วมกันกับจิต เมื่อเป็นเช่นนั้น
เมื่อจะกล่าวเฉพาะเจตสิกที่เป็นเหตุ ก็ย่อมกล่าวได้ว่า สเหตุกจิตตชรูปเหล่านั้น
ย่อมเป็นอันตั้งขึ้น แม้จากเหตุเหล่านี้ด้วย ไม่ใช่จากจิตอย่างเดียวเท่านั้น เพราะ
เหตุ นั้น นั่นเอง จึงตรัสไว้ว่า **“และแก่รูปทั้งหลาย ที่มีเหตุและธรรมที่สัมปยุต
กับเหตุ นั้น เป็นสมุฏฐาน”** ดังนี้.

ก็แต่ว่า ในนิเทศพระบาลี แสดงไขเหตุปัจจัยนี้ เกี่ยวกับรูปธรรมทั้งหลาย
อันเป็นผลของเหตุปัจจัยนี้ ทรงแสดงเฉพาะรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานไว้ เท่านั้น ก็
จริงอยู่ ถึงกระนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ แม้รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน คือ สเหตุก-
ปฏิสนธิกัมมชรูป (กัมมชรูปที่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิจิตที่มีเหตุ) ก็นับว่า เป็นผล
ของเหตุปัจจัยด้วย เพราะทั้งนามทั้งรูปที่บังเกิดเป็นครั้งแรกในปฏิสนธิขณะ ย่อม
บังเกิดได้ด้วยอำนาจแห่งปฏิสนธิจิต นั้นแหละ ตามพระบาลีที่ว่า **“วิญญาน-
ปจฺจุยา นามรูป - เพราะวิญญานเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป”** ดังนี้ กัมมชรูปใน
ขณะปฏิสนธิ นั้น จึงตั้งอยู่ในฐานะดุจจิตตชรูป เพราะเป็นไปเนื่องกับจิต และ
เมื่อปฏิสนธิจิตนั้น เป็นจิตที่มีเหตุ กัมมชรูปเหล่านั้น ก็ต้องถึงความนับว่า เป็นไป
เนื่องกับเหตุเหล่านั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ชื่อว่า เป็นผลของเหตุปัจจัย แล. เพราะ
ฉะนั้น ก็เป็นอันกล่าวได้ว่า เหตุเหล่านี้ ย่อมเป็นปัจจัย โดยเหตุปัจจัย แก่ผลธรรม
๓ ประการ คือ เป็นเหตุปัจจัยแก่จิตและเจตสิกทั้งหลายที่สัมปยุตกับตน เป็นต้น
ดังได้กล่าวแล้ว.

อธิบายอาร์มมณปัจจัย

คำว่า อารมณ มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) อย่างนี้ ว่า อาลมฺพิตฺติ ทุพฺพเลน วีย ทณฺหาทิกํ จิตฺตเจตฺตสิเกหิ คณฺหียตฺติ อาลมฺพนํ แปลว่า วัตถุ ชื่อว่า อารมณ เพราะมีความหมายว่า อันจิตและเจตสิกทั้งหลายเหนียว คือ ยึดถือ วัตถุนี้มีไม่ทำเป็นต้น ที่คนอ่อนแอ (มีคนแก่เป็นต้น) เหนียวอยู่ ฉะนั้น อธิบายว่า จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายปรารภธรรมใด ๆ เป็นไป ธรรมที่ถูกปรารภ เหล่านั้น ๆ ก็ชื่อว่า เป็นอาร์มมณปัจจัยแก่จิตและเจตสิกธรรมเหล่านั้น ๆ เป็นความจริงว่า ธรรมที่ไม่อาจถึงความ เป็นอาร์มมณปัจจัยแก่จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย หามิได้ ข้อนี้ ก็สมจริงตามที่ตรัสไว้ในนิเทศแสดงไข อารมมณปัจจัย ว่า “รูปายตนะ จกฺขุวิญญานธาดุยา ฯ เปฯ เต เต ธมฺมา เตสฺส เตสฺส ธมฺมานํ อารมมณปัจเจเยน ปจฺจโย”^๑ ความเต็มแปลว่า :

“รูปายตนะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอาร์มมณปัจจัย แก่จักขุวิญญานธาดุ และแก่ธรรมทั้งหลาย (เจตสิกธรรมทั้งหลาย) ที่สัมปยุตกับจักขุวิญญานธาดุนั้น.

สัททายตนะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอาร์มมณปัจจัย แก่โสตวิญญานธาดุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับโสตวิญญานธาดุนั้น.

คันธายตนะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอาร์มมณปัจจัย แก่ฆานวิญญานธาดุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับฆานวิญญานธาดุนั้น.

รสายตนะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอาร์มมณปัจจัย แก่ชีวหาวิญญานธาดุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับชีวหาวิญญานธาดุนั้น.

โณภูมฺพายตนะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอาร์มมณปัจจัย แก่กายวิญญานธาดุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับกายวิญญานธาดุนั้น

รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสชาติตนะ โณภูมฺพายตนะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอาร์มมณปัจจัย แก่มนธาดุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมนธาดุนั้น.

ธรรมทั้งหลายทั้งปวง (คืออาร์มมณทั้ง ๖) ย่อมเป็นปัจจัย โดยอาร์มมณ-ปัจจัย แก่มนธาดุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมนธาดุนั้น.

^๑ อภ.ป. ๔๐/๑-๒.

ธรรมทั้งหลาย คือ จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายเหล่าใด ๆ ย่อมปรารภเอาธรรมใด ๆ เกิดขึ้น ธรรมเหล่านั้น ๆ ก็ย่อมเป็นปัจจัย โดยอาร์มณปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลาย (แก่จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย) เหล่านั้น ๆ ดังนี้.

ก็บัณฑิต พึงทราบความเกี่ยวกับประเภทแห่งอาร์มณ ๖ มีรูปารมณเป็นต้น และความพิสดารเกี่ยวกับความสามารถในการถือเอาอาร์มณเหล่านั้น แห่งจิตตูปบาททั้งหลาย ตามที่ได้กล่าวแล้วในอาร์มณะสังคหะ ในปริจเฉทที่ ๓ นั้นเทียว.

อธิบายอธิปัตติปัจจัย

คำว่า อธิปัตติปัจจัย มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า : อุตตารินปุ-
ปวตฺตินํ ปติภูโต ปจฺจโย อธิปัตติปจฺจโย- แปลว่า ปัจจัยที่เป็นใหญ่แก่ธรรมทั้ง
หลาย ที่เป็นไปเนื่องกับตน ชื่อว่า อธิปัตติปัจจัย.

ก็ อธิปัตติปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ สหชาติอธิปัตติปัจจัย - อธิปัตติปัจจัยใน
ธรรมที่เกิดร่วมกัน และ อาร์มณอธิปัตติปัจจัย - อธิปัตติปัจจัยที่เป็นอาร์มณ.

ชื่อว่า สหชาติอธิปัตติปัจจัย ได้แก่ อธิปัตติธรรม ๔ อย่าง คือ ฉันทะ วิริยะ
จิต วิมังสา (ปัญญา) เหมือนอย่างที่เราได้กล่าวไว้ในเทศแสดงไข่อธิปัตติปัจจัย อย่างนี้
ว่า :

“ฉนฺทาทิปติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกาณํ ธมฺมานํ ตํสมฺภูจฺจานานญจ รูปานํ
อธิปัตติปจฺจเยน ปจฺจโย

วิริยาทิปติ จิตฺตาทิปติ วิมฺสาทิปติ วิมฺสาสมฺปยุตฺตกาณํ ธมฺมานํ
ตํสมฺภูจฺจานานญจ รูปานํ อธิปัตติปจฺจเยน ปจฺจโย”^๑

ความเต็มแปลว่า :

อธิปัตติ คือฉันทะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอธิปัตติปัจจัย แก่ธรรมทั้งหลาย ที่
สัมปยุตกับฉันทะ และแก่รูปทั้งหลายที่มีฉันทะ และธรรมที่สัมปยุตกับฉันทะนั้น
เป็นสมภูจฺจาน.

อธิปัตติ คือวิริยะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอธิปัตติปัจจัย แก่ธรรมทั้งหลาย ที่
สัมปยุตกับวิริยะ และแก่รูปทั้งหลายที่มีวิริยะ และธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับวิริยะ
นั้น เป็นสมภูจฺจาน.

^๑ อภิ.ป. ๔๐/๒.

อธิบดี คือจิต ย่อมเป็นปัจจัย โดยอธิปติปัจจัย แก่กรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับจิต และแก่รูปทั้งหลายที่มีจิต และกรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจิตนั้น เป็นสมมุติฐาน.

อธิบดี คือวิมังสา ย่อมเป็นปัจจัย โดยอธิปติปัจจัย แก่กรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับวิมังสา และแก่รูปทั้งหลายที่มีวิมังสา และกรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับวิมังสานั้น เป็นสมมุติฐาน ดังนี้.

พึงทราบว่ ธรรม ๔ อย่าง ย่อมหาความเป็นอธิบดีพร้อมกัน ในจิตตูปบาทเดียวกันมิได้ คือว่า ในเวลาใด จิตย่อมเป็นไปกระทำฉันทะให้เป็นฐานะ ให้เป็นใหญ่ ในเวลานั้น ฉันทะเท่านั้น เป็นอธิบดี ธรรมนอกนี้หาเป็นอธิบดีด้วยไม่ แม้ในคราวที่จิตเป็นไปกระทำธรรมนอกนี้แต่ละอย่าง ให้เป็นฐานะ ให้เป็นใหญ่ ก็อย่างนี้เหมือนกัน นี้ คือ สหชาติอธิบดี.

ชื่อว่า **อาร์มมณาธิบดี** ความว่า นามธรรมทั้งหลาย เป็นไปปรารภกรรมใด กระทำให้หนักแน่น ธรรมนี้ ก็ชื่อว่า เป็นปัจจัยโดยอาร์มมณาธิปติปัจจัย แก่ นามธรรมเหล่านั้น เหมือนอย่างที่เราได้พบในนิเทศแสดงไข่อธิปติปัจจัย นั้นแหละ อย่างนี้ว่า :

“ยัม ยัม ธมฺมํ คจฺจุ กตฺวา เย เย ธมฺมา อุปฺปชฺชุนฺติ ฯ เป ๙ อธิปติปัจจุ-
เยน ปจฺจโย”^๑

ความเต็มแปลว่า “กรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกกรรมทั้งหลาย เหล่าใด ๆ ย่อมเกิดขึ้น กระทำกรรมใด ๆ ให้หนักแน่น ธรรมทั้งหลาย (ที่ถูกกระทำให้หนักแน่น) เหล่านั้น ๆ ก็ชื่อว่า เป็นปัจจัยโดยอธิปติปัจจัยแก่กรรมทั้งหลาย (คือจิตและเจตสิกกรรมทั้งหลายผู้กระทำให้หนักแน่น) เหล่านั้น ๆ” ดังนี้.

ก็คำว่า **กระทำให้หนักแน่น** คือ กระทำให้เป็นอารมณ์หนักหน่วง กระทำให้เป็นอารมณ์เด่นชัด กระทำให้เป็นอารมณ์มั่นคง.

อธิบายอนันตรปัจจัย และสมนันตรปัจจัย

คำว่า **อนันตรปัจจัย** มีวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า : “น วิชฺชติ ปจฺจยุปฺปนฺเนน สห อนนฺตฺรํ เอตฺสฺส ปจฺจยฺสฺสาติ อนนฺตฺรปจฺจโย” แปลว่า

^๑ อภิ.ป. ๔๐/๓.

“ปัจจัยที่ไม่มีระหว่างกับปัจจัยบน ชื่อว่า อนันตรปัจจัย”

คำว่า สมันตรปัจจัย มีวจนัตถะ ว่า : “สณฺฐานาภาเวน สํ สญฺจฺ อนนฺตรปจฺจโย สมนฺตรปจฺจโย” แปลว่า “ปัจจัยที่ไม่มีระหว่างโดยชอบ คือด้วยดี เพราะไม่มีสณฺฐาน (เกี่ยวกับว่า เป็นนามธรรม) ชื่อว่า สมันตรปัจจัย”

ธรรมที่ดับไปก่อนหน้า ซึ่งสามารถทำจิตตูปบาทที่เหมาะสมกับตน ให้เกิดขึ้น ในลำดับถัดไปแต่ความดับไปของตน พระผู้มีพระภาค ตรัสเรียกว่า อนันตรปัจจัย และว่า สมันตรปัจจัย.

พึงทราบว่ ปัจจัยทั้ง ๒ นี้ มีความต่างกัน โดยสักว่าชื่อเท่านั้น หามีความต่างกันโดยสภาวะไม่ เพราะว่า ชื่อทั้ง ๒ นั้น ล้วนเป็นชื่อที่เรียกธรรมที่ดับไปแล้ว อันหาระหว่างมิได้ด้วยดีกับผลที่เหมาะสมของตน คือ ไม่มีธรรมอื่นแทรกคั่นระหว่างตนกับผลที่เหมาะสมของตน เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่ ไม่มีความแตกต่างกันโดยสภาวะ.

ส่วน อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อว่า อนันตรปัจจัย ก็โดยเกี่ยวกับเป็นปัจจัยที่หาระหว่างมิได้ กับผล (คือ ไม่มีนามธรรมอื่นแทรกคั่นระหว่างตนกับผล) ชื่อว่า สมันตรปัจจัย ก็โดยเกี่ยวกับเป็นปัจจัยที่หาระหว่างโดยกาลมิได้กับผล (คือตนดับไปแล้ว ผลเกิดติดตามมาทันที) ดังนี้.

ขอท้วงว่ คำที่ว่ามานี้ ย่อมผิดกับพระบาลีที่ตรัสไว้ว่ : “นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส เนวสญฺญานาสนฺญาตณฺํ ผลสมฺมาปตฺติยา สมนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย”^๑ อันแปลว่ “สำหรับบุคคลผู้ออกจากนิโรธ เนวสญฺญานาสนฺญาตณฺํ ย่อมเป็นปัจจัย โดยสมันตรปัจจัยแก่ผลสมมาบัติ” ดังนี้ เป็นต้น. เป็นความจริงว่ เนวสญฺญานาสนฺญาตณฺํสมมาบัติ ที่ดับไปแล้วก่อนหน้านี้ เป็นต้น ก็ยังเป็นสมันตรปัจจัยแก่ผล (อนาคามีผล, อรหัตตผล) ได้ เพราะฉะนั้น คำที่ว่า สมันตรปัจจัยเป็นปัจจัยที่หาระหว่างโดยกาลมิได้กับผล จึงเป็นคำพูดที่ไม่ถูกต้อง บัณฑิตไม่พึงถือเป็นสาระ พึงเห็นว่ ปัจจัยทั้ง ๒ นี้ มีความต่างกันก็โดยสักว่า ชื่อ เท่านั้น ไม่ใช่โดยสภาวะ.

^๑ อภ.ป. ๔๐/๑๘๓.

ถามว่า เมื่อเป็นปัจจัยเดียวกันโดยสภาวะ อย่างที่กล่าวนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไรจึงตรัสเรียกชื่อเป็น ๒ อย่าง อย่างนั้นเล่า?

ตอบว่า ที่จริงว่าโดยชื่อ มีความต่างกันดังนี้ คือ ความดับไปแห่งธรรมที่ดับไปก่อนหน้า อันมีความสามารถยังธรรม (นามธรรม) อื่น ให้เกิดขึ้นติดตามมา โดยไม่มีระหว่าง คือ นามธรรมอื่นแทรกคั่นมิได้ ชื่อว่า ความเป็นอนันตรปัจจัย ก็ความเป็นอย่างนี้ ย่อมมีอันสำเร็จได้ด้วยดี คือไม่ขาดสาย ดูความเป็นธรรมชาติอันเดียวกัน ไม่มีผู้จัดการให้เป็นไป ว่า จิตดวงนี้คงอยู่ข้างหน้าจิตดวงนี้ จิตดวงนี้คงอยู่ข้างหลัง จึงอาจเรียกโดยชื่อ อีกชื่อหนึ่ง ว่า **สมนันตรปัจจัย**.

เป็นความจริงว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ แม้ที่เป็นปัจจัยแก่นิโรธสมาบัติ ก็มีความสามารถในการยังผลจิตให้เกิดขึ้นอย่างหระหว่างมิได้ คือ ไม่มีนามธรรมอื่นแทรกคั่น แม้จิตจิตที่เกิดขึ้นก่อนแต่ความอุบัติในอสัญญูปภ ก็มีความสามารถในการยังปฏิสนธิจิตให้ตั้งขึ้น ถัดไปแต่ความเคลื่อนไปจากอสัญญูปภนั้น แม้ระหว่างจิตจิตกับปฏิสนธิจิตดังกล่าวนี้ จะมีรูปธรรมบังเกิดอยู่ตลอด ๕๐๐ มหากัปรูปธรรมเหล่านี้ ก็หากิริยาที่แทรกคั่นระหว่างจิตกับปฏิสนธิ มิได้ ด้วยว่า รูปสันดาน (ความสืบต่อแห่งรูป) หากความเชื่อมต่อเป็นสันดานเดียวกันกับจิตสันดาน มิได้ ทั้งความเกิดขึ้นแห่งรูป มิได้เป็นไปด้วยอานุภาพความดับไปแห่งนามก่อนๆ แม้ความดับไปแห่งจิตจิต ก่อนหน้าแต่ความบังเกิดในอสัญญูปภ ก็ยังปฏิสนธิจิตให้บังเกิดได้ โดยที่ไม่มีนามธรรมแทรกคั่น ตลอด ๕๐๐ มหากัปรูปธรรม อย่างนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ จะป่วยกล่าวไปใย ถึงความที่นามธรรมที่เกิดก่อนๆ ดับไป แล้วเป็นปัจจัยให้นามธรรมที่เกิดหลังๆ ได้บังเกิดทันที ว่า จะมีนามธรรมอะไรๆ มีโอกาสเกิดแทรกคั่นได้เล่า ทรงปรารภความเป็นอย่างนี้ ตรัสเรียกปัจจัยนี้ว่า **อนันตรปัจจัย**.

อนึ่ง ความเป็นอย่างนี้ ย่อมสำเร็จได้ด้วยดี โดยเกี่ยวกับดูเชื่อมเข้าเป็นอันเดียวกัน เพราะทั้งปัจจัย ทั้งปัจจัยยุบับัน ไม่มีรูปร่างสัณฐาน เพราะเป็นนามธรรมด้วยกัน เพราะเหตุนี้ จึงตรัสเรียกโดยชื่อ อีกชื่อหนึ่งว่า **สมนันตรปัจจัย** ฉะนี้ แล.

พึงทราบว่ พระองค์ทรงกระทำปัจจัยเดียวกันนั้น นั้นแหละ ให้เป็น ๒ ปัจจัย โดยชื่อ ตามประการดังกล่าวมานี้ ก็ด้วยทรงมีพระประสงค์จะอนุเคราะห์

เวไนยสัตว์ ผู้มีอันจะหยั่งรู้ได้ โดยประการที่แตกต่างกันนั้น ๆ นั้นเทียว แล.

ก็สภาวะที่นามธรรมทั้งหลาย ที่เกิดก่อน ๆ เป็นอนันตรปัจจัยแก่นามธรรมทั้งหลายที่เกิดหลัง ๆ นี้ บัณฑิตพึงทราบความตามพระบาลีนิเทศอนันตรปัจจัย อย่างนี้ ว่า :

“จกฺขุวิญญานธาคฺคํ ตํสมฺปยุตฺตกา จ ธมฺมา มโนธาคฺคยา ตํสมฺปยุตฺต-
กานญจ ธมฺมานํ อนนฺตรปจฺเจยน ปจฺจโย. มโนธาคฺคํ ตํสมฺปยุตฺตกา จ ธมฺมา
มโนวิญญานธาคฺคยา ตํสมฺปยุตฺตกานญจ ธมฺมานํ อนนฺตรปจฺเจยน ปจฺจโย
ฯเปฯ เยสํ เยสํ ธมฺมานํ อนนฺตรรา เย เย ธมฺมา อุปฺปชฺชุนฺติ จิตฺตเจตสิกกา
ธมฺมา, เต เต ธมฺมา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ อนนฺตรปจฺเจยน ปจฺจโย”^๑

ความเต็มแปลว่า :

“จกฺขุวิญญานธาคฺคํ และธรรมทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับจกฺขุวิญญานธาคฺคํ นั้น
ย่อมนับปัจจัย โดยอนันตรปัจจัย แก่มโนธาคฺคํ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับ
มโนธาคฺคํ นั้น. มโนธาคฺคํ และธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนธาคฺคํ นั้น ย่อมเป็น
ปัจจัย โดยอนันตรปัจจัย แก่มโนวิญญานธาคฺคํ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับ
มโนวิญญานธาคฺคํ นั้น.

โสตวิญญานธาคฺคํ.....

ฆานวิญญานธาคฺคํ.....

ชีวหาวิญญานธาคฺคํ.....

กายวิญญานธาคฺคํ ฯเปฯ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนวิญญาน-
ธาคฺคํ นั้น.

กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอนันตรปัจจัย แก่
กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลัง ๆ. กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัย
โดยอนันตรปัจจัย แก่อัพยาคตธรรมทั้งหลายที่เกิดหลัง ๆ.

อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอนันตรปัจจัย แก่
อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลัง ๆ. อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัย
โดยอนันตรปัจจัย แก่อัพยาคตธรรมทั้งหลายที่เกิดหลัง ๆ.

^๑ อภิ.ป. ๔๐/๓-๔.

อัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอนันตรปัจจัย แก่ อัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ อัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอนันตรปัจจัย แก่กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ อัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอนันตรปัจจัย แก่อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ.

ธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย เหล่าใดๆ ย่อมเกิดขึ้นไม่มีระหว่าง (ในลำดับ) แห่งธรรมทั้งหลายเหล่าใดๆ, ธรรมเหล่านั้นๆ ก็ชื่อว่า เป็นปัจจัยโดยอนันตรปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นๆ” ดังนี้.

แม้ในเทศแสดงไข สมณันตรปัจจัย ก็อย่างนี้แหละ เปลี่ยนแต่คำว่า อนนตร-ปัจจุเณน - โดยอนันตรปัจจัย เป็น สมณนตรปัจจุเณน - โดยสมณันตรปัจจัย เสียเท่านั้น ฉะนี้ แล.

อธิบายสหชาติปัจจัย

ปัจจัยที่เป็นไปโดยการยังธรรมทั้งหลายที่จะเกิดร่วมกันตน ให้มีความเกิดขึ้นพร้อมกันกับตน ดุจประทีปที่เป็นปัจจัยแก่แสงสว่าง ฉะนั้น โดยประการที่ เมื่อตนไม่มีความอุบัติ ธรรมทั้งหลายที่จะเกิดร่วมกันกับตน ก็ย่อมหาความอุบัติมิได้ชื่อว่า สหชาติปัจจัย. ก็ ธรรมที่ถึงความเป็นสหชาติปัจจัยได้นั้น ได้แก่ ธรรมทั้งหลาย คือนามขันธ์ ๔ มหาภูตรูป ๔ และวัตถุกับวิบากในปฏิสนธิขณะ เหมือนอย่างที่เราได้ไว้ในพระบาลีในเทศ แสดงไขสหชาติปัจจัย ว่า :

จตุตตาริ ขนุธา อรูปิโน อญญมญญัม สหชาติปัจจุเณน ปัจจโย ฯเปฯ กิญจิกาลเณ น สหชาติปัจจุเณน ปัจจโย^๑

ความเต็มแปลว่า :

อรูปขันธ์ ๔ (นามขันธ์ ๔) ย่อมเป็นปัจจัย โดยสหชาติปัจจัยซึ่งกันและกัน มหาภูต ๔ ย่อมเป็นปัจจัย โดยสหชาติปัจจัยซึ่งกันและกัน

ในขณะที่ก้าวลง (ในขณะปฏิสนธิ) นามและรูป ย่อมเป็นปัจจัย โดยสหชาติปัจจัยซึ่งกันและกัน

^๑ อภิ.ป. ๔๐/๖.

จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัย โดยสหชาติปัจจัยแก่รูปที่มีจิต เป็นสมุฏฐานทั้งหลาย

มหาภูตรูปทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัย โดยสหชาติปัจจัยแก่อุปาทายรูปทั้งหลาย

รูปธรรมทั้งหลาย (ทหยวัตถุรูป) ย่อมเป็นปัจจัย โดยสหชาติปัจจัยแก่รูป-ธรรม (นามธรรม) ทั้งหลาย ในกาลบางคราว (ในปฏิสนธิกาล), ย่อมไม่เป็นปัจจัย โดยสหชาติปัจจัย ในกาลบางคราว (ในปัตติกาล) ดังนี้.

อธิบายอัญญมัญญปัจจัย

ปัจจัยที่เป็นไปโดยความเป็นผู้อุปถัมภ์ธรรมทั้งหลาย ในขณะที่ธรรมเหล่านั้นก็อุปถัมภ์ตนอยู่ ดุจไม้ ๓ ท่อนที่ค้ำจุนซึ่งกันและกันอยู่ ชื่อว่า อัญญมัญญ-ปัจจัย.

ความแตกต่างกันแห่งสหชาติปัจจัย กับอัญญมัญญปัจจัย

ก็ ธรรมใด เป็นอัญญมัญญปัจจัยแก่ผลธรรม (ปัจจัยุบบันธรรม) ของตน ธรรมนั้น ย่อมเป็นสหชาติปัจจัยด้วย เพราะการยังผลนั้นให้เกิดขึ้นพร้อมกันกับตน ก็จริงอยู่ แต่ธรรมใด เป็นสหชาติปัจจัย ธรรมนั้น หาเป็นอัญญมัญญปัจจัยด้วยเสมอไป ไม่ เฉพาะบางอย่างเท่านั้น ที่เป็นสหชาติปัจจัยแล้ว ก็ยังเป็นอัญญมัญญ-ปัจจัยด้วย คือ นามขันธ์ ๕ ซึ่งเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน มหาภูต ๔ ซึ่งเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน เป็นต้น ส่วนว่า บางอย่าง แม้เป็นสหชาติปัจจัยแก่ผลของตน ก็หาความเป็นอัญญมัญญปัจจัยด้วย มิได้ เพราะผลของตน มิได้มีส่วนเป็นปัจจัย ทำให้ตนเกิดขึ้น เช่น จิตเป็นสหชาติปัจจัยแก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน แต่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนั้น หาได้เป็นสหชาติปัจจัยแก่จิตนั้น ไม่ จึงหาความเป็นอัญญ-มัญญปัจจัยกันมิได้ อย่างนี้ เป็นต้น ก็ถ้าหากว่า เมื่อมีความเป็นสหชาติปัจจัยแล้ว จะต้องมีความเป็นอัญญมัญญปัจจัยเสมอไฉไร ปัจจัยทั้ง ๒ นี้ ก็ย่อมถึงความเป็นปัจจัยเดียวกัน เหมือนอย่างอนันตรปัจจัยกับสมนันตรปัจจัย ฉะนั้น.

พึงทราบความเกี่ยวกับอัญญมัญญปัจจัย ตามที่ตรัสไว้ในพระบาลีอัญญ-มัญญปัจจัยนิเทศ อย่างนี้ ว่า :

จตุตถาโร ขนุธา อรูปิโน อญญมญญปจฺเจยน ปจฺจโย. จตุตถาโร มหา-
ภูตา อญญมญญปจฺเจยน ปจฺจโย โยกุกนฺตฺกฺขณฺณ นามรูปํ อญญมญญปจฺจ-
เยน ปจฺจโย^๑

แปลว่า : อรูปชั้นที่ ๔ (นามชั้นที่ ๔) ย่อมเป็นปัจจัย โดยอัญญมัญญ-
ปัจจัย มหาภูต ๔ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอัญญมัญญปัจจัย ในขณะที่ก้าวลง นาม
และรูปย่อมเป็นปัจจัย โดยอัญญมัญญปัจจัย ดังนี้.

อธิบายนิสสยปัจจัย

ปัจจัยเหล่านี้ คือชั้นที่ ๔ อันเป็นที่อาศัยของนามและรูปอันเกิดพร้อมกัน
จุดผืนผ้าอันเป็นที่อาศัยของภาพจิตรกรรม, ภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของรูปที่เกิด
พร้อมกัน และวัตถุอันเป็นที่อาศัยของวิญญูณธาตุ ๗ ตามลำดับ โดยอาการ
เป็นที่รองรับไว้นั้นเทียว จุดผืนแผ่นดินอันเป็นที่รองรับวัตถุมีต้นไม้ ภูเขา เป็นต้น
ฉะนั้น ชื่อว่า นิสสยปัจจัย เพราะทำอธิบายว่า อันธรรมทั้งหลายผู้อาศัย อาศัย
อยู่.

ข้อนี้ก็สมจริง ดังที่ตรัสไว้ ในพระบาลีนิสสยปัจจัยนิเทศ อย่างนี้ว่า :

จตุตถาโร ขนุธา อรูปิโน อญญมญญํ นิสฺสยปจฺเจยน ปจฺจโย จตุตถาโร
มหาภูตา ฯเปฯ ตํ รูปํ มโนธาดุยา จ มโนวิญญูณธาดุยา จ ตํสมฺปยุตฺต-
กานญจ ธรรมานํ นิสฺสยปจฺเจยน ปจฺจโย^๒

ความเต็มแปลว่า :

อรูปชั้นที่ ๔ (นามชั้นที่ ๔) ย่อมเป็นปัจจัย โดยนิสสยปัจจัยซึ่งกันและกัน,
มหาภูต ๔ ย่อมเป็นปัจจัย โดยนิสสยปัจจัยซึ่งกันและกัน, ในขณะที่ก้าวลง นาม
และรูปย่อมเป็นปัจจัย โดยนิสสยปัจจัยซึ่งกันและกัน, จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย
ย่อมเป็นปัจจัย โดยนิสสยปัจจัย แก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย, มหาภูตทั้ง
หลาย ย่อมเป็นปัจจัย โดยนิสสยปัจจัย แก่อุปาทายรูปทั้งหลาย

จักขายตนะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยนิสสยปัจจัย แก่จักขุวิญญูณธาตุ และแก่
ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญูณธาตุนั้น

^๑ อภ.ป. ๔๐/๖.

^๒ อภ.ป. ๔๐/๖-๗.

โสตายตนะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยนิสสยปัจจัย แก่โสตวิญญาณธาตุ และแก่
กรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับโสตวิญญาณธาตุนั้น

ฆานายตนะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยนิสสยปัจจัย แก่ฆานวิญญาณธาตุ และ
แก่กรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับฆานวิญญาณธาตุนั้น

ชีวหายตนะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยนิสสยปัจจัย แก่ชีวหาวิญญาณธาตุ และ
แก่กรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับชีวหาวิญญาณธาตุนั้น.

กายายตนะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยนิสสยปัจจัย แก่กายวิญญาณธาตุ และ
แก่กรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น.

มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปโต (หทยัตถุรูปโต) เป็นไป รูป
นั้น ก็ย่อมเป็นปัจจัย โดยนิสสยปัจจัย แก่มโนธาตุ และแก่มโนวิญญาณธาตุ และ
แก่กรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ นั้น ดังนี้.

อธิบายอุปนิสสยปัจจัย

ปัจจัยอันเป็นที่อาศัยอย่างยิ่ง ชื่อว่า **อุปนิสสยปัจจัย** เพราะศัพท์ว่า อุป
ส่องอรรถว่า “อย่างยิ่ง”, ก็คำว่า “อุปนิสสยะ” นี้ เป็นชื่อของเหตุที่มีกำลังนั่นเอง.
เพราะฉะนั้น ธรรมที่เป็นอุปการะ โดยความเป็นเหตุที่มีกำลัง ชื่อว่า **อุปนิสสย-**
ปัจจัย ก็ อุปนิสสยปัจจัย นี้ บัณฑิตพึงทราบความตามพระบาลีอุปนิสสยปัจจัย
นิเทศ ที่ว่า :

ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺจิมานํ ปจฺจิมานํ กุสลานํ ธมฺมานํ
อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย ฯเปฯ ปุคฺคโลปิ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย
เสนาสนมฺปิ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย^๑

ความเต็มแปลว่า :

กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อน ฯ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอุปนิสสยปัจจัย แก่
กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลัง ฯ

กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อน ฯ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอุปนิสสยปัจจัย แก่
อกุศลธรรมทั้งหลายบางอย่างที่เกิดหลัง ฯ

^๑ อภ.ป. ๔๐/๗.

กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอุปนิสสยปัจจัย แก่
อัปยาคตธรรมทั้งหลายที่เกิดหลัง ๆ

อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอุปนิสสยปัจจัย แก่
อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลัง ๆ แก่กุศลธรรมทั้งหลายบางอย่างที่เกิดหลัง ๆ
..... แก่อัปยาคตธรรมทั้งหลายที่เกิดหลัง ๆ

อัปยาคตธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอุปนิสสยปัจจัย
แก่อัปยาคตธรรมทั้งหลายที่เกิดหลัง ๆ แก่กุศลธรรมทั้งหลาย ที่เกิดหลัง ๆ
..... แก่อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลัง ๆ

แม้บุคคล ก็ย่อมเป็นปัจจัย โดยอุปนิสสยปัจจัย แม้เสนาสนะ ก็ย่อมเป็น
ปัจจัย โดยอุปนิสสยปัจจัย ดังนี้.

เป็นอันว่า อุปนิสสยปัจจัย นี้ มีหลายประเภท ท่านอาจารย์จ๊กกล่าว
ประเภทแห่งอุปนิสสยปัจจัยเอง ชำรงหน้า.

อธิบายปุเรชาติปัจจัย

ธรรมทั้งหลาย คือวัตถุ ๖ และอารมณ์ ซึ่งเกิดขึ้นก่อนแล้ว กำลังเป็นไป
อยู่ นั้นเทียว (ยังไม่ดับไป) ก็เป็นอุปการะแก่ปัจจัยขุบบันของตน ชื่อว่า ปุเรชาติ-
ปัจจัย ข้อนี้ ก็สมจริงตามที่ตรัสไว้ในพระบาลีปุเรชาติปัจจัยนิเทศ ว่า :

จกฺขายตฺนํ จกฺขุวิญญาณธฺาตฺยา ตํ สมฺปยุตฺตกานญจ ธมฺมานํ ปุเร-
ชาติปจฺเจยน ปจฺจโย ฯเปฯ กิณฺจิกฺกาเล น ปุเรชาติปจฺเจยน ปจฺจโย^๑
ความเต็มแปลว่า :

จักขายตนะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยปุเรชาติปัจจัย แก่จักขุวิญญาณธตฺ และ
แก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธตฺนั้น

โสตายตนะ

ฆานายตนะ

ชีวนายตนะ

กายายตนะ

รูปายตนะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยปุเรชาติปัจจัย แก่จักขุวิญญาณธตฺ และ
แก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธตฺนั้น

^๑ อภิ.ป. ๔๐/๘.

สัททายตนะ

คันธายตนะ

รสายตนะ

โณฐัพพายตนะ

รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โณฐัพพายตนะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยปุเรชาตปัจจัย แก่มโนธาตุ และแก่กรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น.

มโนธาตุ และมโนวิญญานธาตุ อาศัยรูปใด เป็นไป รูปนั้น ก็ย่อมเป็นปัจจัย โดยปุเรชาตปัจจัย แก่มโนธาตุ และแก่กรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น ย่อมเป็นปัจจัย โดยปุเรชาตปัจจัยในกาลบางคราว, ย่อมไม่เป็นปัจจัย โดยปุเรชาตปัจจัยในกาลบางคราว แก่มโนวิญญานธาตุ และแก่กรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมโนวิญญานธาตุนั้น ดังนี้.

อธิบายปัจฉาชาตปัจจัย

นามธรรมทั้งหลายที่เกิดภายหลัง เป็นอุปการะ โดยภาวะที่อุปถัมภ์รูปธรรมคือกายนี้ ที่เกิดก่อน ชื่อว่า **ปัจฉาชาตปัจจัย** อันเป็นปัจจัยที่เป็นเหตุดำรงอยู่ได้แห่งขันธสันดาน หากไม่มีปัจจัยนี้ ขันธสันดานก็ขาดสลาย ดำรงอยู่ไม่ได้ ดุจเจตนาที่หวังในอาหาร แห่งสระของลูกแร้ง ฉะนั้น. พึงทราบความเป็นไปแห่งปัจฉาชาตปัจจัย ตามที่ตรัสไว้ในพระบาลีปัจฉาชาตปัจจัยนิเทศ อย่างนี้ ว่า :

ปจฺจชาตตา จิตฺตเจตสิกกา ธมฺมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส ปจฺจชาตปจฺจเยน ปจฺจโย^๑

แปลว่า : จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ที่เกิดภายหลัง ย่อมเป็นปัจจัย โดยปัจฉาชาตปัจจัย แก่กายนี้ ซึ่งเกิดก่อน ดังนี้.

อธิบายอาเสวนปัจจัย

ธรรมที่เป็นอุปการะ เพื่อความคล่องแคล่วและมีกำลัง ต่อธรรมทั้งหลาย ที่มีในลำดับ โดยสภาวะที่เสพคุ้น ชื่อว่า **อาเสวนปัจจัย** อธิบายว่า เป็นอุปการะ

^๑ อภ.ป. ๔๐/๘.

โดยการสร้างความคล่องแคล่วและมีกำลัง ให้เกิดแก่ปัจจุยुบัน ซึ่งมีในลำดับถัดไป จากตน ด้วยอำนาจความเสพคู้้น (เสพบ่อยๆ) ฟังทราบความเกี่ยวกับอาเสวน-ปัจจัย ตามพระบาลีอาเสวนปัจจัยนิเทศ ที่ว่า :

ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมาํ ปจฺฉิมาํ กุสลานํ ธมฺมานํ
อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย

ปุริมา ปุริมา อกุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมาํ ปจฺฉิมาํ อกุสลานํ ธมฺมานํ
อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย.

ปุริมา ปุริมา กิริยาพฺยากตา ธมฺมา ปจฺฉิมาํ ปจฺฉิมาํ กิริยาพฺยา-
กตานํ ธมฺมานํ อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย.^๑

แปลว่า :

กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอาเสวนปัจจัย แก่กุศล-
ธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ

อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอาเสวนปัจจัย แก่
อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ

กิริยาอัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอาเสวน-
ปัจจัย แก่กิริยาอัพยากตธรรมทั้งหลายที่เกิดหลังๆ ดังนี้.

อธิบายกัมมปัจจัย

ธรรมที่เป็นอุปการะ โดยภาวะที่เป็นการกระทำอันนับว่าเป็นความพยายาม แห่งจิต ชื่อว่า กัมมปัจจัย. ฟังทราบว่าเป็นว่า “ความพยายามแห่งจิต” ในที่นี้ ได้แก่ สภาวะที่อุตสาหะ สภาวะที่ชวนชวน ในอันยังธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกัน กับตน ได้พยายามในกิจของตนๆ และสภาวะที่ยังวิบาก และกัมมชรูปให้บังเกิด ในกาลอันต่างขณะกับตน ฟังทราบความเกี่ยวกับกัมมปัจจัย ตามที่มาแล้วใน พระบาลีกัมมปัจจัยนิเทศ อย่างนี้ ว่า :

กุสลากุสลํ กมฺมํ วิปากานํ ขนฺธานํ กฏฺตุตา จ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน
ปจฺจโย. เจตนา สมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมฺภูฏานานญจ รูปานํ กมฺม-
ปจฺจเยน ปจฺจโย^๑

^๑ อภิ.ป. ๔๐/๙.

แปลว่า : กรรมที่เป็นกุศล และอกุศล ย่อมเป็นปัจจัย โดยกัมมปัจจัย แก้วิบากขันธทั้งหลาย และแก่กฏัตตารูป (กัมมชรูป) ทั้งหลาย เจตนา ย่อมเป็นปัจจัย โดยกัมมปัจจัย แก่กรรมทั้งหลายที่สัมปยุต และแก่รูปทั้งหลาย ที่มีเจตนา และกรรมที่สัมปยุตกับเจตนา นั้น เป็นสมุฏฐาน ดังนี้.

ก็ท่านอาจารย์จ๊กกล่าวประเภทแห่งกัมมปัจจัย ต่อไปข้างหน้า เองทีเดียว.

อธิบายวิปากปัจจัย

จิตและเจตสิกกรรมทั้งหลายที่เป็นวิปาก ที่ใช้ความเป็นธรรมที่สงบ คือหมด อุดสาหะของตน เป็นอุปการะต่ออนามรูปที่เกิดร่วมกัน เพื่อให้ธรรมเหล่านั้นสงบ คือหมดอุดสาหะ เช่นเดียวกับตน ชื่อว่า วิปากปัจจัย เป็นความจริงว่า วิปาก ทั้งหลาย มีภวังค์เป็นต้น เพราะเป็นธรรมชาติที่สงบ คือหมดอุดสาหะนั้นเอง แม้เป็นไปสืบต่อกันอยู่ ก็พึงรู้ได้ยาก เหตุเพราะเป็นเพียงผลที่สำเร็จจากกรรมที่ ทำไว้ กรรมนั้นแหละ ไม่สงบ มีอุดสาหะ ส่วนวิปากสงบ ไม่มีอุดสาหะ สิ้นเชิง จึงรู้ได้ยาก ก็วิปากทั้งหลาย อันเป็นเพียงการตกไป (ภวังค์), การรับอารมณ์ (สัมปฏิจฉันนะ) และการพิจารณาอารมณ์ (สันตிரณะ) เป็นธรรมที่รู้ได้ยากทีเดียว ว่ามีอยู่ ส่วนวิปาก ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น แม้เมื่อถือเอาอารมณ์ มีรูปารมณ เป็นต้น แล้วก็ตาม ถึงกระนั้น บุคคลจะรู้ได้ก็ต่อเมื่อมีขณะเป็นไป แล. ก็ใน พระบาลีวิปากปัจจัยนั้น ตรัสไว้เพียงเท่านั้น ว่า :

วิปากา จตตารो ขนธา อรูปิโน อณฺณมณฺณ วิปากปจฺจเยน ปจฺจโย^๑

แปลว่า : ขันธ ๔ อันเป็นวิปาก ย่อมเป็นปัจจัย โดยวิปากปัจจัย ซึ่งกัน และกัน ดังนี้.

อธิบายอาหารปัจจัย

อาหาร ๔ มีกพิฬการอาหารเป็นต้น ซึ่งอุปการะโดยความเป็นผู้อุปถัมภ์ รุกายและนามกายทั้งหลาย ชื่อว่า อาหารปัจจัย. อาหารนี้ แม้ว่ามีความเป็น ผู้ทำให้เกิดได้ ก็จริง แต่กิจที่เป็นประธานที่ปรากฏชัดของอาหาร คือความเป็นผู้ อุปถัมภ์ นั่นเอง. อาหาร แม้เมื่อจะทำรูปและนามให้เกิด ก็ย่อมทำให้เกิดประหนึ่ง

^๑ อภิ.ป. ๔๐/๙.

อุปถัมภ์ ทำนองอุปถัมภ์เพื่อให้ตั้งอยู่ได้ไม่ขาดสาย เพราะเหตุนั้น ความเป็นผู้
อุปถัมภ์ นั่นเอง คือความเป็นอาหารปัจจัย พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาความ
หมายที่ว่านี้ นั่นแหละ ตรัสไว้ในพระบาลีอาหารปัจจัยนิเทศ อย่างนี้ ว่า :

กพพิงกาโร อาหาโร อิมสฺส กายสฺส อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย. อรูปิโน
อาหารา สมฺปยุตฺตกาณํ ธมฺมานํ ตํสมฺภูจฺจานานญจ รูปานํ อาหารปจฺจเยน
ปจฺจโย^๑

แปลว่า : กพพิงการอาหาร ย่อมเป็นปัจจัย โดยอาหารปัจจัย แก่กายนี้ นาม-
อาหารทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัย โดยอาหารปัจจัย แก่สัมปยุตธรรมทั้งหลาย และ
แก่รูปทั้งหลาย ที่มีนามอาหารและธรรมที่สัมปยุตกับนามอาหารนั้น เป็นสมภูจฺจาน
ดังนี้.

อธิบายอินทริยปัจจัย

ธรรมที่เป็นอุปการะ โดยสภาวะที่เป็นใหญ่ กล่าวคือ การยังปัจจัยยุบับน-
ธรรมทั้งหลาย ให้เป็นไปคล้อยตามตน ในกิจทั้งหลายเหล่านั้น ๆ ชื่อว่า อินทริย-
ปัจจัย. ในอินทริยธรรม ๒๒ ได้แก่ อินทริยธรรม ๒๐ เว้นอิตถินทริย์ และ
ปุริสินทริย์ เหตุผลเกี่ยวกับความที่อิตถินทริย์และปุริสินทริย์ ไม่เป็นอินทริยปัจจัย
นี้ จักมีแจ้งข้างหน้า พึงทราบความเกี่ยวกับอินทริยปัจจัย ตามที่ตรัสไว้ในอินทริย-
ปัจจัยนิเทศ อย่างนี้ ว่า :

จกฺขุณฺทฺริยํ จกฺขุวิญญฺณธาตฺตฺยา ตํสมฺปยุตฺตกาณญจ ธมฺมานํ อินฺทฺริย-
ปจฺจเยน ปจฺจโย.

โสติดินฺทฺริยํ

ฆานินฺทฺริยํ

ชีวนินฺทฺริยํ

กายินฺทฺริยํ

รูปชีวิตินฺทฺริยํ กฺกฺกฺตฺตารูปานํ อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโย.

อรูปิโน อินฺทฺริยา สมฺปยุตฺตกาณํ ธมฺมานํ ตํสมฺภูจฺจานานญจ รูปานํ
อินฺทฺริยปจฺจเยน ปจฺจโย^๑

^๑ อภ.ป. ๔๐/๙.

แปลว่า : จักขุนทรีย์ ย่อมเป็นปัจฉัย โดยอินทรีย์ปัจฉัย แก่จักขุวิญญาณ ชาติ และแก่กรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น

โสตินทรีย์

ฆานินทรีย์

ชีวหินทรีย์

กายินทรีย์

รูปชีวิตินทรีย์ ย่อมเป็นปัจฉัย โดยอินทรีย์ปัจฉัย แก่กฏัตตารูป (กัมมชรูป) ทั้งหมด

อรูปอินทรีย์ (นามอินทรีย์) ทั้งหมด ย่อมเป็นปัจฉัย โดยอินทรีย์ปัจฉัย แก่กรรมทั้งหลายที่สัมปยุต และแก่รูปทั้งหลายที่มีอินทรีย์และกรรมที่สัมปยุตกับอินทรีย์นั้น เป็นสมมุฐาน ดังนี้.

อธิบายฌานปัจฉัย

องค์ทั้งหลาย ๗ อย่าง มีวิตกเป็นต้น (วิตก วิจาร ปีติ สุข ทุกข์ อุเบกขา เอกัคคตา) ยกเว้นในทวิปัญญาวิญญาณ ที่มีการเข้าไปเพ่ง โดยเกี่ยวกับเป็น อารัมมณูปนิชฌาน (เข้าไปเพ่งอารมณ์) และลักขณูปนิชฌาน (เข้าไปเพ่งลักษณะ) ชื่อว่า ฌานปัจฉัย บัณฑิตพึงทราบความเกี่ยวกับฌานปัจฉัย ตามที่มาในพระบาลี ฌานปัจฉัยนิเทศ อย่างนี้ ว่า :

ฌานงฺคานิ ฌานสมฺปยุตฺตกาณิ ธมฺมานิ ตํสมฺมุจฺจานานญจ รุปานิ ฌาน-
ปจฺจเยน ปจฺจโย^๑

แปลว่า : องค์ฌานทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจฉัย โดยฌานปัจฉัย แก่กรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับฌาน และแก่รูปทั้งหลายที่มีฌานและกรรมที่สัมปยุตกับฌานนั้น เป็นสมมุฐาน.

อธิบายมัคคปัจฉัย

องค์มรรค ๑๒ อย่าง มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ที่เป็นอุปการะ โดยสภาวะที่นำออกจากสுகติ หรือจากทุกติ จากบุญหรือบาป หรือโดยสภาวะที่เป็นจุดทางไป ไปสู่สுகติ เป็นต้น ชื่อว่า มัคคปัจฉัย. พึงทราบ มัคคปัจฉัย ตามพระบาลีมัคค-

^๑ อภิ.ป. ๔๐/๑๐.

ปัจจัยนิเทศ ที่ตรัสไว้ อย่างนี้ ว่า :

**มคฺคํคานํ มคฺคสมฺปยุตฺตกาณํ ธมฺมานํ ตํสมฺภูจฺจานานญจ ฐปานํ มคฺค-
ปจฺจเยน ปจฺจโย^๑**

แปลว่า : องค์มรรคทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัย โดยมีคปัจจัย แก่ธรรมทั้ง
หลายที่สัมปยุตกับมรรค และแก่รูปทั้งหลายที่มีมรรคและธรรมที่สัมปยุตกับมรรค
นั้น เป็นสมุฏฐาน ดังนี้.

อธิบายสัมปยุตตปัจจัย

นามธรรมทั้งหลายเท่านั้นเทียว ที่แม้ว่าแตกต่างกันโดยปรมาณต์ เกี่ยวกับ
อย่างหนึ่งเป็นจิต อย่างหนึ่งเป็นเจตสิก ก็อุปการะแก่กันและกันได้ โดยลักษณะ
ที่ประกอบพร้อมกัน กล่าวคือ มีการเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น ดูว่าถึงความเป็น
ธรรมชาติอันเดียวกัน ชื่อว่า **สัมปยุตตปัจจัย** เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ในพระบาลี
สัมปยุตตปัจจัยนิเทศ ว่า :

จตุตฺตาริ ขนฺธํ อรูปิโน อญฺญมญฺญํ สมฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย^๑

แปลว่า : นามขันธ์ ๔ ย่อมเป็นปัจจัย โดยสัมปยุตตปัจจัย ซึ่งกันและกัน
ดังนี้.

อธิบายวิปยุตตปัจจัย

วัตถุ จิต และเจตสิกทั้งหลาย แม้ว่าจะเหมาะสมกัน คือเสมอกัน ด้วยมีความ
สัมพันธ์ซึ่งกันและกัน แม้มีความอุปการะกัน ก็เป็นอุปการะโดยภาวะที่แยกจาก
กัน คือหาความเจือปนกันมิได้ เพราะมีสภาวะผิดกัน โดยเกี่ยวกับอย่างหนึ่งเป็น
นาม อย่างหนึ่งเป็นรูป ชื่อว่า **วิปยุตตปัจจัย** เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ในพระบาลี
วิปยุตตปัจจัยนิเทศ ว่า :

**รูปิโน ธมฺมา อรูปิโน ธมฺมานํ วิปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย. อรูปิโน ธมฺมา
รูปิโน ธมฺมานํ วิปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย^๑**

แปลว่า : รูปธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัย โดยวิปยุตตปัจจัย แก่นาม-
ธรรมทั้งหลาย นามธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัย โดยวิปยุตตปัจจัย แก่รูป-
ธรรมทั้งหลาย ดังนี้.

^๑ อภ.ป. ๔๐/๑๐.

อธิบายอติปัจจัย

ธรรมทั้งหลายที่กล่าวได้ว่า เกิดพร้อมกัน กดี เกิดก่อน กดี ทว่า ยังตั้งอยู่ ยังไม่ดับไป คือมีสภาวะเป็นปัจจุบัน เป็นอุปการะโดยความเป็นผู้อุปถัมภ์ธรรมที่เป็นปัจจุบันเช่นกันนั้น เท่านั้น ที่ชื่อว่า อติปัจจัย เป็นความจริงว่า แม้จะมีความเป็นชนก (ผู้ทำให้เกิด) ถึงกระนั้น อติปัจจัยทั้งหลาย มีความขวนขวายในความเป็นปัจจัยเป็นอย่างดีถึง ก็นิฉิตขณะ เท่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงพึงทราบว่ สำหรับอติปัจจัยนี้ พระองค์ตรัสหมายเอาความเป็นผู้อุปถัมภ์เท่านั้น เทียว ในพระบาลีอติปัจจัยนิเทศ ที่ว่า :

จตุตตาริ ขนุธา อรูปิโน อญญมญญัน อตติปัจเจเยน ปัจจโย

จตุตตาริ มหาภูตธา อญญมญญัน อตติปัจเจเยน ปัจจโย.

โอกกนตติกขณ นามรูปิ อญญมญญัน อตติปัจเจเยน ปัจจโย.

จิตตเจตสิกา ธมฺมา จิตตสมฺมุจฺจานานํ รูปานํ อตติปัจเจเยน ปัจจโย.

มหาภูตธา อุปาหารูปานํ อตติปัจเจเยน ปัจจโย.

จกฺขายนํ จกฺขวิญญานธาตฺฐยา ตํสมฺปยุตฺตกานญจ ธมฺมานํ อตติปัจเจเยน ปัจจโย.

โสตายตนํ

ฆานายตนํ

ชีวหายตนํ

กายายตนํ

รูปายตนํ จกฺขวิญญานธาตฺฐยา ตํสมฺปยุตฺตกานญจ ธมฺมานํ อตติปัจเจเยน ปัจจโย.

สทฺทายตนํ.....

คนฺธายตนํ.....

รสายตนํ.....

โณฏฺฐพฺพายตนํ.....

รูปายตนํ สทฺทายตนํ คนฺธายตนํ รสายตนํ โณฏฺฐพฺพายตนํ มโนธาตฺฐยา ตํสมฺปยุตฺตกานญจ ธมฺมานํ อตติปัจเจเยน ปัจจโย.

ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาทู จ มโนวิญญานธาทู จ วตฺตฺนฺติ, ตํ รูปํ มโน-
ธาทูยา จ มโนวิญญานธาทูยา จ ตํสมฺปยุตฺตกานญจ ธมฺมานํ อตฺติปฺจฺเจยน
ปฺจฺจโย.^๑

แปลว่า :

นามขันธ์ ๔ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอัติปัจจัย ซึ่งกันและกัน.

มหาภูต ๔ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอัติปัจจัย ซึ่งกันและกัน.

ในขณะที่ก้าวลง นามและรูปย่อมเป็นปัจจัย โดยอัติปัจจัย ซึ่งกันและกัน.

จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัย โดยอัติปัจจัย แก่รูปที่มีจิต
เป็นสมมุฏฐานทั้งหลาย.

มหาภูตทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัย โดยอัติปัจจัย แก่อุปาทนายรูปทั้งหลาย.

จักขายตนะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอัติปัจจัย แก่จักขุวิญญานธาทู และแก่
ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญานธาทุนั้น.

โสตายตนะ.....

ฆานายตนะ.....

ชีวนายตนะ.....

กายายตนะ.....

รูปลายตนะ ย่อมเป็นปัจจัย โดยอัติปัจจัย แก่จักขุวิญญานธาทู และแก่
ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญานธาทุนั้น.

สัททายตนะ.....

คันธายตนะ.....

รสายตนะ.....

โผฏฐัพพายตนะ.....

รูปลายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ ย่อมเป็น
ปัจจัย โดยอัติปัจจัย แก่มนธาทู และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมนธาทุนั้น

มนธาทู และมนธวิญญานธาทู อาศัยรูปใด เป็นไป, รูปนั้นก็ย่อมเป็นปัจจัย
โดยอัติปัจจัย แก่มนธาทู แก่มนธวิญญานธาทู และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุต
กับมนธาทู และมนธวิญญานธาทุนั้น ดังนี้.

^๑ อภิ.ป. ๔๐/๑๐.

อธิบายนัตถิปัจจัย

จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่ดับไปแล้วในลำดับ เป็นอุปการะโดยเกี่ยวกับการให้โอกาสแก่จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ได้เกิดขึ้นในลำดับ ซึ่งเป็นจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ที่เมื่อหมวดธรรมในลำดับก่อนหน้ายังมีอยู่ ก็ย่อมไม่มีโอกาสเกิดขึ้น เมื่อไม่มีจึงมีโอกาสดังกล่าวนี้ ชื่อว่า นัตถิปัจจัย. สมจริงตามที่ตรัสไว้ในพระบาลีนัตถิปัจจัยนิเทศว่า :

สมนุนตรนิริทุธา จิตตเจตสิกา ธมฺมา ปฏฺฐปนฺนํ จิตตเจตสิกา
ธมฺมานํ นัตถิปัจฺเจเนน ปจฺจโย^๑

แปลว่า : จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ที่ดับไปแล้วในลำดับด้วยดี ย่อมเป็นปัจจัยโดยนัตถิปัจจัย แก่จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเฉพาะหน้า (คือเป็นปัจจุบัน).

อธิบายวิคตปัจจัย

จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ที่ปราศไปแล้ว เป็นอุปการะแก่จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ให้เกิดขึ้นในลำดับ ซึ่งหากว่าตนผู้อุปการะยังไม่ปราศจากสภาวะไปก่อนแล้ว ก็ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อปราศจากสภาวะไปเสียก่อนนั้น เทียว จึงเกิดขึ้นได้ ชื่อว่า วิคตปัจจัย. ข้อนี้สมจริงตามที่ตรัสไว้ในพระบาลีวิคตปัจจัยนิเทศว่า :

สมนุนตรวิคตา จิตตเจตสิกา ธมฺมา ปฏฺฐปนฺนํ จิตตเจตสิกา
ธมฺมานํ วิคตปจฺเจเนน ปจฺจโย^๑

แปลว่า : จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ที่ปราศไปแล้วในลำดับด้วยดี ย่อมเป็นปัจจัย โดยวิคตปัจจัย แก่จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วเฉพาะหน้า (คือที่เป็นปัจจุบัน) ดังนี้.

อธิบายอวิคตปัจจัย

อติปัจจัยนั่นเอง ชื่อว่า อวิคตปัจจัย เพราะภาวะที่มีอยู่นั้น เป็นภาวะที่ยังไม่ปราศไป ซึ่งภาวะที่ยังไม่ปราศจากไป นี้ ก็เป็นอุปการะแก่ปัจจุบุณ-

^๑ อภ.ป. ๔๐/๑๑.

ธรรม เพราะเหตุนั้น ในพระบาลีอวิตตปัจฉัยนิเทศ จึงตรัสไว้โดยทำนองเดียวกัน กับอตติปัจฉัยนิเทศนั่นเอง อย่างนี้ ว่า :

จตุตทาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺณมญฺญํ อวิตตปัจฉเยน ปจฺจโย^๑

แปลว่า : นามขันธ์ ๔ ย่อมเป็นปัจฉัยโดยอวิตตปัจฉัยซึ่งกันและกัน ดังนี้ เป็นต้น อันบัณฑิตพึงเปลี่ยนคำว่า “อตติปัจฉเยน - โดยอตติปัจฉัย” เป็น “อวิตตปัจฉเยน - โดยอวิตตปัจฉัย” ในที่นั้นๆ เสียเท่านั้น.

อธิบายความแตกต่างกันแห่งอตติปัจฉัย กับอวิตตปัจฉัย

ปัจฉัยทั้ง ๒ อย่างนี้ แม้ว่าจะไม่มีความแตกต่างกันแห่งสภาวะธรรม ถึง กระนั้น บัณฑิตพึงเห็นความต่างกัน แห่งความเป็นปัจฉัย อย่างนี้เกิด ว่า : ความเป็นอุปการะ ด้วยเหตุสักว่าตนมีอยู่ ยังมีความเป็นไปพร้อมกับสภาวะอยู่ ก็เข้าไป คำจุนปัจฉยูปบันนธรรม ชื่อว่า ความเป็นอตติปัจฉัย. ส่วน ความเป็นอุปการะ ด้วยเหตุสักว่า ตนยังไม่ดับไปเท่านั้น ก็ถึงความเข้าไป คำจุนปัจฉยูปบันนธรรมไว้ ชื่อว่า **อวิตตปัจฉัย.**

บัณฑิต พึงอาศัยศรัทธาในพระผู้มีพระภาค ว่า “ก็ พระผู้มีพระภาค เพราะ ทรงทราบความสามารถในความเป็นปัจฉัยที่แตกต่างกัน แห่งธรรมทั้งหลาย โดย อากาการทั้งปวงแล้ว จึงทรงแสดงปัจฉัย ๒๔ อย่าง ไว้” ดังนี้ แล้ว ทำสุตมยญาณ ให้เกิดขึ้น อย่างนี้ ว่า “ธรรมเหล่านี้ มีความแตกต่างกัน อย่างนี้ และอย่างนี้” ดังนี้ แล้วก็พึงปฏิบัติเพื่อสร้างจินตามยญาณ และภาวนามยญาณ เพื่ออันหยั่งรู้ อากาการที่เป็นปัจฉัยอันแตกต่างกัน แห่งธรรมเหล่านี้ ให้ยิ่งๆ ขึ้นไปเกิด. พึงเห็น ว่า การที่พระองค์ทรงแสดงความสามารถแห่งธรรมที่ไม่แตกต่างกัน ในอันอุป- การะต่อปัจฉยูปบันนธรรมที่ไม่แตกต่างกัน ไว้โดยเป็นปัจฉัยชื่อหนึ่ง แล้ว ก็ยังทรง แสดงไว้โดยเป็นปัจฉัยอีกชื่อหนึ่งอีก ก็โดยเกี่ยวกับอธยาศัยแห่งบุคคลที่แตกต่างกัน ที่จะทรงแนะนำได้โดยประการนั้นๆ ดูจ แม้ตรัส อเหตุกทุกะ (ธรรมหมวด ๒ ที่ไม่มีเหตุ) แล้ว ก็ยังตรัส เหตุวิปยุตตทุกะ (ธรรมหมวด ๒ ที่พราจจากเหตุ) อีก ฉะนั้น.

^๑ อภ.ป. ๔๐/๑๑.

คาถาสงเคราะห์ประการที่ธรรมนั้นๆ เป็นปัจจัยแก่ธรรมนั้นๆ

ฉฐา นามนตุ นามสฺส

ปญฺจธา นามรูปิน

เอกธา ปุณ รูปสฺส

รูปํ นามสฺส เจกธา

ปญฺจตฺตินามรูปานิ

นามสฺส ทฺวิธา ทฺวยํ

ทฺวยสฺส นวธา เจติ

ฉพฺพิธา ปจฺจยา กถิ.

แปลว่า : ปัจจัยทั้งหลาย มี ๖ ประการ คือ นามเป็นปัจจัยแก่นามโดยอาการ ๖ ประการหนึ่ง, นามเป็นปัจจัยแก่นามและรูป โดยอาการ ๕ ประการหนึ่ง, นามเป็นปัจจัยแก่รูปอีก โดยอาการเดียว ประการหนึ่ง, ส่วนว่ารูป ก็เป็นปัจจัยแก่นาม โดยอาการเดียว ประการหนึ่ง, บัญญัตินามและรูป เป็นปัจจัยแก่นาม โดยอาการ ๒ ประการหนึ่ง, ส่วนทั้ง ๒ อย่าง เป็นปัจจัยแก่ทั้ง ๒ อย่าง โดยอาการ ๙ ประการหนึ่ง ดังนี้ คืออย่างไร?

คำอธิบายคาถา

ปัจจัยทั้งหลาย ตั้งอยู่โดย ๖ ประการ อย่างนี้ คือ :

๑ นาม อันได้แก่ นามขันธ์ ๔ ย่อมเป็นปัจจัยแก่นาม เช่นกัน นั้น นั้นแหละ โดยอาการ ๖ คือโดย ๖ อาการ.

๒ นาม นั้น นั้นแหละ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ นาม และ รูป ที่เกิดขึ้นพร้อมกัน โดยอาการ ๕.

๓ นาม ยังเป็นปัจจัยแก่ รูป อันมีประเภทเป็นภตุรูป และอุปาทายรูปอีก โดยอาการเดียว.

๔ ส่วนว่า รูป ก็เป็นปัจจัยแก่ นาม โดยอาการเดียวเหมือนกัน.

๕ บัญญัติ นาม และ รูป ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามโดยอาการ ๒.

๖ ส่วน ทั้ง ๒ อย่าง คือ นามและรูปที่เกิดพร้อมกัน ย่อมเป็นปัจจัย แก่ทั้ง ๒ อย่าง คือนามและรูป เช่นกัน นั้น นั้นแหละ โดยอาการ ๙.

คำขยายความเกี่ยวกับอาการที่เป็นปัจจัยใน ๖ ประการนั้น

(คืออย่างไร?)

คือว่า นามเป็นปัจจัยแก่นามอย่างเดี่ยว โดยอาการ ๖ คือจิตและเจตสิก-
กรรมทั้งหลายที่ดับไปแล้วในลำดับ ย่อมเป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิกกรรมทั้งหลาย
อันเป็นปัจจัยนี้ ด้วยสามารถอนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคต-
ปัจจัย, ชวณะก่อนๆ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ชวณะหลังๆ ด้วยสามารถอาเสวนปัจจัย,
จิตและเจตสิกกรรมทั้งหลายที่เกิดพร้อมกัน ย่อมเป็นปัจจัยด้วยสามารถสัมปยุตต-
ปัจจัยซึ่งกันและกัน ประการหนึ่ง.

นามย่อมเป็นปัจจัยแก่นามและรูป โดยอาการ ๕ คือ เหตุ องค์ฌาน และ
องค์มรรค ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามและรูปที่เกิดพร้อมกัน ด้วยสามารถเหตุปัจจัย
เป็นต้น, เจตนาที่เกิดพร้อมกัน ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามและรูปที่เกิดพร้อมกัน
เจตนาที่มีขณะต่างกัน ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามและรูปที่บังเกิดจากกรรม ด้วย
สามารถกัมมปัจจัย, และวิปากขันธทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามและรูปที่เกิด
พร้อมกัน ด้วยสามารถวิปากปัจจัยซึ่งกันและกัน ประการหนึ่ง.

นามย่อมเป็นปัจจัยแก่รูป โดยอาการเดี่ยวเท่านั้น คือจิตและเจตสิกกรรม
ที่เกิดภายหลัง ย่อมเป็นปัจจัยแก่กายนี้ซึ่งเกิดก่อน ด้วยสามารถปัจฉาชาติปัจจัย
ประการหนึ่ง.

รูป ย่อมเป็นปัจจัยแก่นาม โดยอาการเดี่ยวเท่านั้น คือวัตถุ ๖ ย่อมเป็น
ปัจจัยแก่วิญญาณธาตุ ๗ ในปวัตติขณะ และอารมณ์ ๕ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปัญญา-
วิญญาณวิถี ด้วยสามารถปุเรชาติปัจจัย ประการหนึ่ง.

บัญญัติ นาม และรูป ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามอย่างเดี่ยว โดยอาการ ๒ คือ
ด้วยสามารถอาร์มมณปัจจัย และด้วยสามารถอุปนิสสยปัจจัย ประการหนึ่ง ใน
อาการ ๒ นั้น อาร์มมณปัจจัยมี ๖ อย่าง มีรูปเป็นต้น ส่วนอุปนิสสยปัจจัยมี ๓
อย่าง คืออาร์มมณอุปนิสสยปัจจัย อนันตรูปนิสสยปัจจัย และปกตูปนิสสยปัจจัย
ในอุปนิสสยปัจจัย ๓ อย่างนั้น อารมณนั่นเอง ที่บุคคลกระทำให้นักหน่วง ชื่อว่า
อาร์มมณอุปนิสสยปัจจัย จิตและเจตสิกกรรมทั้งหลายที่ดับไปแล้วในลำดับ ชื่อว่า
อนันตรูปนิสสยปัจจัย ส่วนปกตูปนิสสยปัจจัย มีหลายอย่าง คือกรรมทั้งหลาย
มีราคะเป็นต้น และกรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น สุข ทุกข์ บุคคล โภชนะ อุตุ

และเสนาสนะ ทั้งภายในและภายนอก ย่อมเป็นปัจจัยแก่กรรมทั้งหลายมีบุคคลเป็นต้น และวิบากของกรรม ตามสมควร.

นามและรูปย่อมเป็นปัจจัยแก่นามและรูป โดยอาการ ๙ ตามสมควร คือ ย่อมเป็นปัจจัยด้วยสามารถอธิปัตติปัจจัย สหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย วิปยุตตปัจจัย อตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ประการหนึ่ง.

ในบรรดาปัจจัย ๙ อย่างนั้น อธิปัตติปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ อารมณ์ที่บุคคลกระทำให้นักหน่วง ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามทั้งหลาย ด้วยสามารถอาร์มมณาธิปัตติปัจจัย ๑, สหชาติอธิปัตติกรรม (อธิปัตติกรรมที่เกิดพร้อมกับสัมปยุตตกรรมทั้งหลาย) ทั้ง ๔ อย่าง ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามและรูปที่เกิดพร้อมกันด้วยสามารถสหชาติอธิปัตติปัจจัย ๑,

สหชาติปัจจัยมี ๓ อย่าง คือจิตและเจตสิกกรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน และย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปทั้งหลายที่เกิดพร้อมกัน ๑ มหาภูตรูปทั้งหลายย่อมเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน และย่อมเป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูปทั้งหลาย ๑, วัตถุและวิบากในปฏิสนธิขณะ ย่อมเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ๑.

อัญญมัญญปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ จิตและเจตสิกกรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ๑, มหาภูตรูปทั้งหลายย่อมเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ๑, วัตถุและวิบากในปฏิสนธิขณะย่อมเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ๑.

นิสสยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ จิตและเจตสิกกรรมทั้งหลายย่อมเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน และย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปทั้งหลายที่เกิดพร้อมกัน ๑, มหาภูตรูปทั้งหลายย่อมเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน และย่อมเป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูปทั้งหลาย ๑, วัตถุ ๖ ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุ ๗ อย่าง ๑.

อาหารปัจจัย มี ๒ อย่าง คือ กพพิงการอาหาร ย่อมเป็นปัจจัยแก่กายนี้ ๑, นามอาหารทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามและรูปที่เกิดพร้อมกัน ๑.

อินทริยปัจจัย มี ๓ อย่าง คือ ประสาท ๕ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปัญญาวิญญาณ ๑, ชีวิตินทรีย์ ย่อมเป็นปัจจัยแก่อุปาทินนกรูปทั้งหลาย ๑, นามอินทรีย์ทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามและรูปที่เกิดพร้อมกัน ๑.

วิปยุตตปัจฉัย มี ๓ อย่าง คือ วัตถุในขณะที่ก้าวลง (ขณะปฏิสนธิ) ย่อมเป็นปัจฉัยแก่วิบากทั้งหลาย ด้วยสามารถสหชาติวิปยุตตปัจฉัย จิตและเจตสิก-ธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจฉัยแก่รูปทั้งหลายที่เกิดพร้อมกัน ด้วยสามารถสหชาติ-วิปยุตตปัจฉัย ๑, จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่เกิดภายหลัง ย่อมเป็นปัจฉัยแก่กายนี้ซึ่งเกิดก่อน ด้วยสามารถปัจฉชาติวิปยุตตปัจฉัย ๑, วัตถุ ๖ ย่อมเป็นปัจฉัยแก่วิญญูณธาตุ ๗ ในอดีตขณะ ด้วยสามารถปุเรชาติวิปยุตตปัจฉัย ๑.

อตติปัจฉัยมี ๕ อย่าง คือ

สหชาติ ปุเรชาติ ปัจฉาชาตญจ สัพพทา

กพพิงกาโร อาหาโร รูปชีวิติมิจจยัม

แปลว่า ธรรมชาติที่เกิดพร้อมกัน ๑ ธรรมชาติที่เกิดก่อน ๑
ธรรมชาติที่เกิดภายหลัง ๑ กพพิงการอาหาร ๑
รูปชีวิตินทรีย์ ๑ โดยประการทั้งปวง ดังนี้.
แม้อวิตตปัจฉัยก็มี ๕ อย่าง อย่างนั้นเหมือนกัน.

ก็ปัจฉัยแม้ทั้งหมด ย่อมถึงความรวมลงใน อารัมมณปัจฉัย อุปนิสสยปัจฉัย กัมมปัจฉัย และอตติปัจฉัย อนึ่ง ในบทว่า **สหชาตรูป - รูปที่เกิดพร้อมกัน** นี้ พึงทราบว่าได้แก่ รูป ๒ อย่าง คือรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานทั้งหลายในปวัตติขณะ และกตัตตารูปทั้งหลายในปฏิสนธิขณะ แม้โดยประการทั้งปวง.

**คำอธิบายคำขยายความเกี่ยวกับอาการที่เป็นปัจฉัยใน ๖ ประการนั้น
อธิบายประการที่ ๑, นามเป็นปัจฉัยแก่นาม**

วิบากอัพยาทตะ ถึงความเป็นวิบาก ด้วยอำนาจแห่งกรรม เป็นไปดุจว่า ถูกกำลังของกรรมชดให้ตกไป ได้สภาวะของตนแล้วก็สูงงอม จึงไม่มีความขวน-ขวาย เพราะฉะนั้น จึงไม่ทำวิบากอื่นให้เป็นไป และเพราะถูกกำลังของกรรมชดมาเท่านั้น นั้นแหละ จึงไม่มีการสืบต่ออนุภาพแห่งวิบากดวงก่อนๆ ที่ต่างก็ถูกกรรมชดมาเช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น จึงไม่เป็นทั้งอาเสวนปัจฉัย ทั้งไม่เป็นไปด้วยอนุภาพแห่งอาเสวนปัจฉัย และอาวัชชนจิตทั้ง ๒ ก็หาความเป็นอาเสวน-ปัจฉัยมิได้ เพราะไม่ใช่จิตที่มีอนุภาพในการทำความเสพคุ่นให้บังเกิด และเพราะในบรรดาอเหตุกกริยาทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคทรงยกความเป็นอาเสวนปัจฉัยไว้

ก็เฉพาะ หลิตุปปาทจิต เท่านั้น ตามพระบาลีที่ว่า “นมนคฺคปจฺจยา อาเสวนเ
เอกิ” - ย่อมมีจิตในอาเสวนปัจฉัยดวงเดียว จากจิตที่ไม่มีมรรคเป็นปัจฉัย” ดังนี้.

ก็ในคำว่า ชวณะ นี้ แม้ว่ามีคำพูดไม่แปลกกัน บัณฑิตก็พึงเห็นว่า ได้แก่
ชวณะที่เป็นกุศล ที่เป็นอกุศล และที่เป็นอัพยาทตะ (กิริยา) ฝ่ายโลกิยะเท่านั้น
เพราะพระองค์มิได้ทรงยกความเป็นอาเสวนปัจฉัยไว้แก่พวกโลกุตตรชวณะทั้งหลาย
ทั้งใน อรรถกถาปฏิฐาน ท่านก็ได้กล่าวไว้แล้วว่า “ส่วนว่าอาเสวนปัจฉัยที่เป็น
โลกุตตระ หามีไม่” ดังนี้ เป็นความจริงว่า ในบรรดาโลกุตตรชวณะทั้งหลายนั้น
โลกุตตรกุศล (มคฺคกุศล) นั้น เพราะความที่เป็นปุเรจาริก (เที่ยวไปข้างหน้า) แห่ง
ผลที่มีชาติต่างกัน จึงไม่ทำผลนั้นให้ถือเอาอาเสวนคุณ คืออานุภาพความเสพ
คุ่นได้ ทั้งผลจิตทั้งหลาย แม้ที่เกิดขึ้นโดยเกี่ยวกับเป็นชวณะ ก็ย่อมไม่ถือเอา
ความเป็นอาเสวนปัจฉัย ไม่ทำวิบากอื่นให้ถือเอาโดยเกี่ยวกับวิบากทั้งหลายแม้
เป็นชวณะก็เป็นธรรมชาติที่กรรมชดมาตามทีกล่าวแล้วนั้น นั่นแหละ.

แม้คำที่ท่านอาจารย์ธรรมपालเถระกล่าวไว้ ในฎีกาอัฐฐสาลินี ว่า “ชวณะ
ที่พ้นจาก (ความเป็น) อาเสวนปัจฉัยหามีไม่” ดังนี้ นั้น บัณฑิตพึงเข้าใจว่า
ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับว่า เป็นส่วนมาก ถ้าหากไม่เข้าใจอย่างนี้ ก็อาจสำคัญว่า
ท่านอาจารย์รับร่อนกล่าวโดยไม่เพ่งความให้ดีเสียก่อน แต่ใคร ๆ ไม่อาจกล่าว
ได้ว่า “มรรคย่อมไม่ถือเอาอาเสวนคุณจากโคตรภู”, หรือว่า “โคตรภูมิได้เป็น
อาเสวนปัจฉัยแก่มรรค” เพราะว่าความต่างกันโดยชาติเท่านั้น เป็นอุปสรรค
ขัดข้องในความเป็นอาเสวนปัจฉัย มิใช่ความต่างกันโดยภูมิ เป็นต้น จริงอย่าง
นั้น ตรัสไว้ในปกรณ์มหาปฏิฐานว่า “โคตรภู ปจฺจโย โวทานิ มคฺคสุสฺส อาเสวน-
ปจฺจเยน ปจฺจโย”^๒ แปลว่า “โคตรภู เป็นปัจฉัยโดยอาเสวนปัจฉัยแก่มรรค, โวทาน
เป็นปัจฉัย โดยอาเสวนปัจฉัยแก่มรรค” ดังนี้ ก็โคตรภู และโวทาน เป็นกามา-
วจรธรรม ส่วนมรรคเป็นโลกุตตรธรรม ทั้งโคตรภู ทั้งโวทาน ทั้งมรรค ล้วนมีชาติ
เป็นกุศล ก็เป็นอันว่า แม้มีภูมิต่างกัน แต่มีชาติเหมือนกัน คือเป็นกุศลด้วยกัน
ธรรมเหล่านี้จึงมีความเป็นอาเสวนปัจฉัย และความเป็นผู้รับเอาอาเสวนคุณ ต่อ
กันได้.

^๑ อภ.ป. ๔๐/๗๗.

^๒ อภ.ป. ๔๐/๒๐๑.

ท่านอาจารย์ทำไว้ในใจว่า สำหรับรูปธรรมทั้งหลาย แม้ว่าเกิดขึ้นพร้อมกัน แต่อยู่ในกลาปเดียวกัน ก็หาไม่มีความเป็นสัมปยุตตปัจจัย หรือเป็นปัจจัยบนัน- ธรรมของสัมปยุตตปัจจัยไม่ เพราะไม่มีลักษณะที่ประกอบร่วมกัน ๔ ประการ คือ เกิดขึ้นพร้อมกัน ดับไปพร้อมกัน มีอารมณ์อันเดียวกัน และอาศัยวัตถุร่วมกัน ดังนี้ แล้ว จึงกล่าวว่า “จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่เกิดพร้อมกัน ย่อมเป็นปัจจัย ด้วยสามารถสัมปยุตตปัจจัย ซึ่งกันและกัน” ดังนี้.

อธิบายประการที่ ๒, นามเป็นปัจจัยแก่นามและรูป

คำว่า เหตุ องค์ฌาน และองค์มรรค ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามและรูปที่ เกิดพร้อมกัน ด้วยสามารถเหตุปัจจัยเป็นต้น ความว่า ธรรมแม้ ๓ อย่าง มี เหตุเป็นต้นนี้ ย่อมเป็นปัจจัย โดยเหตุปัจจัย คือเหตุก็ย่อมเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย องค์ฌานก็ย่อมเป็นปัจจัยโดยฌานปัจจัย และองค์มรรคก็ย่อมเป็นปัจจัย โดย มัคคปัจจัย แก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานในปฏิสนธิขณะ แก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ในปวัตติขณะ และแก่นามที่เกิดพร้อมกันกับตนผู้เป็นปัจจัยในขณะทั้ง ๒ เป็น ความจริงว่า ชื่อว่า รูปที่เกิดพร้อมกัน ที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในที่ทุกแห่ง ท่าน หมายถึงเอารูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานในปฏิสนธิขณะ และรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานใน ปวัตติขณะ.

คำว่า เจตนาที่เกิดพร้อมกัน ได้แก่ เจตนาที่เกิดพร้อมกันกับจิตทุกดวง โดยที่สุด แม้กับจักขุวิญญาณเป็นต้น ที่จัดแจงให้สัมปยุตตธรรมทั้งหลายได้ชวน- ขวายในกิจของตนๆ ในอารมณ์.

คำว่า ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามและรูปที่เกิดพร้อมกัน คือ เจตนาทั้งหมด ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามทั้งหลายที่เกิดพร้อมกัน เจตนาที่สหระคตด้วยปฏิสนธิจิตยังเป็น ปัจจัยแก่รูปทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ที่มาพร้อมกับปฏิสนธิจิตนั้น และ เจตนาที่สหระคตด้วยจิตดวงที่ทำรูปให้ตั้งขึ้น (อันเว้นทวิปัญญาวิญญาณ ๑๐ และ อรูปวิบาก ๔) ในปวัตติขณะ ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ด้วยสามารถกัมมปัจจัย โดยเกี่ยวกับเป็น สหชาติกัมมปัจจัย (กัมมปัจจัยที่เกิด พร้อมกันกับปัจจัยบนันธรรม).

คำว่า เจตนาที่มีขณะต่างกัน ได้แก่ กุศลเจตนา และอกุศลเจตนาที่บังเกิด ในขณะที่ต่างจากขณะของวิบาก โดยเป็นธรรมที่เกิดก่อนวิบาก คือเกิดในภพอดีต เป็นต้น.

คำว่า ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามและรูปที่บังเกิดจากกรรม คือแก่วิบากนาม ชันท์ทั้งหลาย และแก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ในขณะที่แม้ทั้ง ๒ (ทั้งปฏิสนธิ-ขณะ, ทั้งอดีตขณะ) ด้วยสามารถกัมมปัจจัย โดยเกี่ยวกับน่านักขณิกกัมมปัจจัย (กัมมปัจจัยที่มีขณะต่างไปจากขณะของวิบาก).

คำว่า วิบากชันท์ทั้งหลาย ได้แก่ นามชันท์อันเป็นวิบากทั้งหลายมีปฏิสนธิ วิญญาณ เป็นต้น เป็นความจริงว่า รูป แม้ว่ามีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็ไม่ได้ไฉนว่า วิบาก เพราะศัพท์ว่า “วิบาก” นิยมใช้ในนามธรรมทั้งหลายอันเสมอกันกับ กรรมผู้ทำให้เกิด โดยต่างก็เป็นนามธรรมด้วยกัน และโดยต่างก็เป็นธรรมชาติที่รู้ อารมณ์ด้วยกัน หนึ่ง เมื่อมีนามชันท์อันเป็นผลของกรรมเกิดขึ้น นั้นเทียว บุคคล จึงรู้ว่ากำลังเสวยผลของกรรม เพราะฉะนั้น คำว่า “วิบาก” จึงควรเป็นชื่อเรียก นามชันท์ อันเป็นผลของกรรมเท่านั้น ไม่ใช่รูปชันท์.

อธิบายประการที่ ๓, นามเป็นปัจจัยแก่รูป

คำว่า แก่กายนี้ซึ่งเกิดก่อน คือแก่รูปกายนี้ซึ่งเกิดก่อนหน้าแต่ปัจจัยธรรม.

ถามว่า ก็เมื่อผลมีความบังเกิดก่อนได้อยู่แล้วเป็นปัจจุบันอยู่ ประโยชน์ อะไรด้วยธรรมอะไรๆ ที่เกิดภายหลังเข้ามาเป็นปัจจัยอีกเล่า?

ตอบว่า ได้กล่าวไว้ในคำอธิบายปัจฉาชาติปัจจัยแล้วว่า “เป็นอุปการะ โดย ภาวะที่อุปถัมภ์รูปธรรม (คือกายนี้) ที่เกิดก่อน ชื่อว่าปัจฉาชาติปัจจัย อันเป็น ปัจจัยที่เป็นเหตุดำรงอยู่ได้แห่งขันธสันดาน หากไม่มีปัจจัยนี้ ขันธสันดานก็ขาด สาย ดำรงอยู่ไม่ได้” ดังนี้ มิใช่หรือ เพราะฉะนั้น กายนี้แม้จะเกิดก่อนด้วย อำนาจแห่งปัจจัยอื่น ถึงกระนั้น เมื่อจะเป็นไปได้ไม่ขาดสาย ก็ต้องอาศัยปัจจัย อื่นที่เกิดภายหลังค้ำจุนในขณะที่กายนั้นยังตั้งอยู่ ยังไม่ดับไปนั้น เทียว ปัจจัยนี้ คือปัจฉาชาติปัจจัย เพราะเหตุนี้ ข้อที่ว่าธรรมที่เกิดทีหลังมีความเป็นปัจจัยแก่ ธรรมที่เกิดก่อนได้นี้ จึงไม่มีความผิดพลาดบกพร่องอะไรๆ.

อธิบายประการที่ ๔, รูปเป็นปัจจัยแก่นาม

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “วัตถุ ๖ ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิद्यุณฺณธาตุ ๗ ในปวัตติชณะ” ดังนี้ เพราะในปฏิสนธิชณะ วัตถุ ๕ มีจักขุวัตถุเป็นต้น ยังไม่เกิด, และเพราะแม้เกิดได้โดยเกี่ยวกับเป็นโอบปาตติกัตถ์เป็นต้น ก็ยังไม่อาจเข้าถึงความเป็นปุเรชาตปัจจัยแก่วิद्यุณฺณธาตุทั้งหลายนั้นๆ ได้.

อนึ่ง หทยวัตถุที่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิวิद्यุณฺณ ก็ไม่ใช่ธรรมที่เกิดก่อนปฏิสนธิวิद्यุณฺณ เพราะฉะนั้น เกี่ยวกับวัตถุเป็นปุเรชาตปัจจัยแก่วิद्यุณฺณธาตุทั้งหลายได้นั้น ก็เฉพาะในปวัตติชณะเท่านั้น.

ส่วนคำว่า อารมณฺ์ ๕ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปัจจุวิद्यุณฺณวิถิ นี้ ท่านกล่าวหมายเอาพระดำรัสที่มาในนิทเทสอาร์มมณฺ์ปุเรชาตปัจจัย ที่ว่า “รูปายตณํ จกฺขุ-วิद्यุณฺณธาตุยา ตัสสมฺปยุตฺตถานญจ ธมฺมานํ ปุเรชาตปฺจฺเจเนน ปฺจฺจโย - รูปายตณํ ย่อมเป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัยแก่จักขุวิद्यุณฺณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิद्यุณฺณธาตุนั้น” ดังนี้ เป็นต้น ดังได้ยกมาแสดงแล้วในคำอธิบายปุเรชาตปัจจัย.

ส่วนในปัญหาวาระ แม้ธัมมารมณฺ์ ก็ย่อมได้ความเป็นอาร์มมณฺ์ปุเรชาต-ปัจจัยแก่มโนวิद्यุณฺณวิถิ เพราะแม้ธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นต้นที่เป็นปัจจุบัน ก็ทรงถือเอา (โดยความเป็นอาร์มมณฺ์) โดยไม่แปลกกันว่า “เสกฺขชา วา ปุณฺณชฺชชา วา จกฺขุ อนิจฺจโต ทฺวักขโต อนตฺตโต วิปสฺสนฺติ - พระเสกขะก็ดี ปุณฺณก็ดี ย่อมเห็นแจ้งจักขุ ว่าไม่เที่ยง ว่าเป็นทุกข์ ว่าเป็นอนัตตา” ดังนี้ คำอธิบายนี้จึงมีอันสำเร็จแล้วโดยอรรถว่า มโนวิद्यุณฺณย่อมถือเอาอาร์มมณฺ์ปัจจุบันใด เป็นไป, อาร์มมณฺ์ปัจจุบันนั้น ก็ย่อมเป็นอาร์มมณฺ์ปุเรชาตปัจจัย แก่มโนวิद्यุณฺณวิถินั้น ฉะนี้ แล.

อธิบายประการที่ ๕, บัญญัติดินามและรูปเป็นปัจจัยแก่นาม

คำว่า (อาร์มมณฺ์นั่นเอง) ที่บุคคลกระทำให้หนักหน่วง คือที่บุคคลพิจารณากระทำให้หนักหน่วง จริงอย่างนั้น คำแสดงไขอาร์มมณฺ์ปนิสสยปัจจัย เป็นไปเกี่ยวกับการพิจารณา กระทำให้หนักหน่วง ซึ่งทาน ศีล อุโบสถกรรม กรรมที่ได้ทำไว้ดีแล้ว และสั่งสมไว้ดีแล้วในกาลก่อน ฌาน โคตรภู โวทาน มรรค

เป็นต้น โดยนัยว่า “ทานํ ทตฺวา สิลฺลํ สมํทิตฺตฺวา อุโปสถกมฺมํ กตฺวา ตํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขติ มคฺคํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขติ” - บุคคลให้ทาน สมาทานศีล กระทำอุโบสถกรรม แล้วก็พิจารณาทานเป็นต้น นั้น กระทำให้หนักหน่วง ย่อมพิจารณากรรมที่สั่งสมไว้ดีแล้วในกาลก่อน กระทำให้หนักหน่วง, ออกจากฉนวน ย่อมพิจารณาฉนวน กระทำให้หนักหน่วง, พระเสกขะย่อมพิจารณาโคตรภู กระทำให้หนักหน่วง, ย่อมพิจารณาไวทาน กระทำให้หนักหน่วง, พระเสกขะออกจากมรรคแล้ว ย่อมพิจารณามรรค กระทำให้หนักหน่วง” ดังนี้ เป็นต้น. ที่ว่ามานี้คือ **อาร์มมณูปนิสสยปัจจย**.

ท่านอาจารย์กล่าวว่า “จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย อันดับไปแล้วในลำดับ” ดังนี้ เป็นต้น เพราะอนันตรูปนิสสยปัจจยมาแล้ว โดยมีได้ทรงกระทำให้แตกต่างกับอนันตรปัจจย โดยนัยว่า “ปุริมา ปุริมา กุสลา ขนฺธา ปจฺจิมานํ ปจฺจิมานํ กุสลานํ ขนฺธานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย”^๑ - กุศลขันธ์ทั้งหลายที่เกิดก่อนๆ ย่อมเป็นปัจจย โดยอนันตรปัจจย แก่กุศลขันธ์ทั้งหลายที่เกิดหลังๆ” ดังนี้ เป็นต้น เพียงแต่เปลี่ยนคำว่า **อนนฺตรปจฺจเยน - โดยอนันตรปัจจย** เป็น **อนนฺตรูปนิสสยปจฺจเยน - โดยอนันตรูปนิสสยปัจจย** ในที่นั้นๆ เสียเท่านั้น แม้ว่าเป็นอย่างนี้ ปัจจย ๒ อย่างนี้ ก็มีข้อที่แตกต่างกันอยู่ข้อนี้ คือ ชื่อว่า เป็นอนันตรปัจจย ก็โดยเกี่ยวกับการยังจิตตูปาทที่เหมาะสมในลำดับของตน ให้เกิดขึ้น ชื่อว่าเป็นอนันตรูปนิสสยปัจจย ก็โดยเกี่ยวกับเป็นเหตุมีกำลัง.

อุปนิสสยะตามปรกตินั้นเอง คือตามสภาวะของตน ไม่เนื่องด้วยปัจจยอื่น ชื่อว่า ปกตูปนิสสยะ ปกตูปนิสสยนั้นแหละเป็นปัจจย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ปกตูปนิสสยปัจจย** มีอันอธิบายได้ว่า เป็นอุปนิสสยปัจจยอย่างหนึ่งต่างหาก ไม่เจือปนด้วยอาร์มมณูปนิสสยปัจจย และอนันตรูปนิสสยปัจจย (ยกเว้นในมัคควิถีที่มรรคยอมเป็นปัจจยโดยอนันตรปัจจย สมณันตรปัจจย ปกตูปนิสสยปัจจย และกัมมปัจจยแก่ผล).

อีกอย่างหนึ่ง อุปนิสสยะที่บุคคลทำไว้ทั่วถึงแล้ว นั้นเอง เป็นปัจจย จึงชื่อว่าปกตูปนิสสยปัจจย (ปกโต อุปนิสสโย = ปกตูปนิสสโย) เพราะว่า ป-อักษร ใน

^๑ อภิ.ป. ๔๐/๑๘๙.

^๒ อภิ.ป. ๔๐/๑๘๐.

บทว่า ปกโต ที่เป็นอุปสัคนี้ ส่องถึงความที่ธรรมมีรากะเป็นต้น บุคคลทำไว้ทั่วถึง คือทำให้บังเกิดทั่วถึงแล้วในสันดาน และส่องถึงความที่วัตถุมีโทษนะ (ของกิน) เป็นต้น บุคคลทำไว้ทั่วถึงคือเสพแล้ว ก็ตั้งอยู่ในฐานะเป็นเหตุที่มีกำลังสามารถ ทำผลของตนให้เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น ธรรมมีรากะเป็นต้น และธรรมมีศรัทธา เป็นต้น อันสำเร็จแล้วในสันดานของตน ก็ดี วัตถุมีโทษนะ อุตฺ เป็นต้น ที่บุคคล เสพอย่างหนักหน่วง ก็ดี จึงชื่อว่า ปกตฺปนิสสยะ เป็นปัจจัยอย่างหนึ่ง จึงชื่อว่า ปกตฺปนิสสยปัจจัย เหมือนอย่างที่มาแล้วในปัญหาวาระ ว่า :

“สทฺธํ อุปนิสสาย ทานํ เทติ ฯเปฯ สทฺธา สทฺธาย อุปนิสสยปัจจุเณน ปัจจโย^๑ - อาศัยอย่างหนักหน่วงซึ่งศรัทธาแล้วก็ยอมให้ทาน ฯลฯ ศรัทธาก็ยอม เป็นปัจจัย โดยอุปนิสสยปัจจัยแก่ศรัทธา” ดังนี้เป็นต้น และว่า อุตฺ.....โทษนํเสนาสนํ กายิกสฺส สุขสฺส กายิกสฺส ทุกฺขสฺส, ผลสมาปตฺติยา อุปนิสสย-ปัจจุเณน ปัจจโย^๒ - อุตฺ.....โทษนะ.....เสนาสนะ ย่อมเป็นปัจจัยโดยอุปนิสสย-ปัจจัยแก่สุขทางกาย, แก่ทุกข์ทางกาย, แก่ผลสมาบัติ” ดังนี้ นี้ เป็นต้น ซึ่งท่าน อาจารย์ก็ได้แสดงไขไว้บ้างแล้ว.

พึงประกอบความว่า ธรรมทั้งหลายมีรากะเป็นต้น ฯลฯ และเสนาสนะ ทั้ง ภายใน ทั้งภายนอก ตามสมควร อย่างนี้ คือธรรมทั้งหลายมีรากะเป็นต้น ที่บุคคล ทำให้บังเกิดในภายใน ธรรมทั้งหลายมีบุคคลเป็นต้น ที่บุคคลเสพแล้วในภายนอก จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ (ในนามรูปปริเฉท) ว่า:

รากสทฺธาทโย ธมฺมา อชฺฌตฺตมนฺวาสิตา

สตฺตสงฺขารธมฺมา จ พหิทฺธา ปฏฺิเสวิตา

แปลว่า : ธรรมทั้งหลายมีรากะเป็นต้น และธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น ที่ บุคคลทำให้อาศัยอยู่ภายใน และธรรมทั้งหลายคือสัตว์และสังขาร (มีอุตฺ โภชนะเป็นต้น) อันบุคคลเสพแล้วในภายนอก

ดังนี้.

^๑ อภ.ป. ๔๐/๑๙๐.

^๒ อภ.ป. ๔๐/๑๙๗.

อีกนัยหนึ่ง ประกอบความโดยเกี่ยวกับตำแหน่งตามที่ตั้งอยู่ (แห่งศัพท์) นั้นแหละว่า “ก็ธรรมทั้งหลายมีราคะเป็นต้น ธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น สุข ทุกข์ บุคคล โภชนะ อุตฺต เสนาสนะ ทั้งภายในทั้งภายนอก ย่อมเป็นปัจจัย โดยปกตูปนิสสยปัจจัย แก่ธรรมทั้งหลายมีกุศลเป็นต้น” ดังนี้ ขยายความว่า ธรรมมีราคะเป็นต้น และธรรมมีศรัทธาเป็นต้น ของตน ย่อมเป็นที่อาศัยของธรรมมีกุศลเป็นต้น ของตน และเป็นที่อาศัยของธรรมมีกุศลเป็นต้น ของผู้อื่น ซึ่งเป็นผู้อาศัยธรรมเป็นต้น ของกัลยาณมิตร กระทำกุศล.

ในบรรดาธรรมเหล่านั้น บัณฑิตพึงเห็นความตามสมควร อย่างนี้ว่า เพราะได้อาศัยธรรมทั้งหลายมีกามราคะเป็นต้น จึงมีการให้ทาน การสมาทานศีล การกระทำอุโบสถกรรม การเจริญฌาน อภิญญา วิปัสสนา และมคคภาวนา เพื่อความบังเกิดในภพทั้งหลาย มีกามภพเป็นต้น และเพื่อความเข้าไปสงบเสียได้ซึ่งกิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้น และธรรมทั้งหลายมีราคะเป็นต้น อันมีราคะเป็นเหตุ ก็จะเป็นราคะเป็นต้น ที่ (มีกำลัง) ยิ่งๆ ขึ้นไป เป็นความจริงว่า ธรรมใดๆ มีความเกิดได้ เพราะได้อาศัยธรรมใดๆ ธรรมที่ถูกอาศัยนั้นก็ชื่อว่า เป็นปกตูปนิสสยปัจจัย แก่ธรรมผู้อาศัยนั้น เป็นความจริงว่า มีคำกล่าวไว้ ว่า “ก็ปัจจัยที่เป็นมหาปเทศ (มีวิสัยใหญ่) นี้ได้แก่อุปนิสสยปัจจัย” ดังนี้ และท่านอาจารย์ก็ได้กล่าวไว้เช่นนั้น เหมือนกันว่า “ปกตูปนิสสยปัจจัยมีหลายอย่าง” ดังนี้.

ด้วยคำว่า ธรรมทั้งหลาย มีศรัทธาเป็นต้น ได้แก่ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ความข้อนี้จึงเป็นอันปรากฏชัดแล้วว่า “เพราะอาศัยอย่างหนักหน่วงซึ่งธรรมมีศรัทธาเป็นต้นของตน ธรรมทั้งหลาย มีทาน ศีล เป็นต้น ของตน จึงมีได้ อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะได้อาศัยอย่างหนักหน่วงซึ่งธรรมมีศรัทธา เป็นต้น ของท่านผู้เป็นกัลยาณมิตรทั้งหลาย ธรรม มีทาน ศีล เป็นต้น ของคนเหล่านี้ จึงมีได้” ดังนี้.

คำว่า สุขและทุกข์ ได้แก่ สุขและทุกข์ ทางกาย

คำว่า บุคคล ได้แก่ บุคคลมีกัลยาณมิตร เป็นต้น

คำว่า โภชนะ ได้แก่ โภชนะที่เป็นสัปายะ เป็นต้น แม้ อุตฺต ก็เป็นเช่น โภชนะ นั้น นั่นแหละ.

อธิบายประการที่ ๖, นามและรูปเป็นปัจจัยแก่นามและรูป ใน อธิปัตติปัจจัย ก่อน

ท่านอาจารย์ประสงค์ขยายความที่ได้กล่าวไว้โดยสังเขปว่า “นามและรูปย่อมเป็นปัจจัยแก่นามและรูป โดยอธิปัตติปัจจัย ฯลฯ และอวิตติปัจจัย” ดังนี้ ให้พิสดาร จึงกล่าวว่า “ในบรรดาปัจจัย ๙ อย่างนั้น อธิปัตติปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ **อารมณ์ที่บุคคลกระทำให้หนักหน่วง**” ดังนี้เป็นต้น.

คำว่า **อารมณ์ที่บุคคลกระทำให้หนักหน่วง** คืออารมณ์ที่บุคคลทำให้นักหน่วง ด้วยความยินดี และด้วยการพิจารณาเป็นต้น เป็นความจริงว่า อารมณ์คือ ฌานและวิปัสสนา ชื่อว่า **อาร์มมณาริบัติ** เพราะเป็นอารมณ์ที่พระโยคาวจรกระทำให้นักหน่วง ด้วยอำนาจความยินดี และด้วยการพิจารณา ส่วนมรรค ผล และพระนิพพาน ชื่อว่า **อาร์มมณาริบัติ** เพราะบุคคลกระทำให้นักหน่วงด้วยอำนาจยังการพิจารณาให้เป็นไปติดตามความเป็นไปของตน.

หากจะถามว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ อาร์มมณูปนิสสยปัจจัย และอาร์มมณาริบัติปัจจัยเหล่านี้ จะมีอะไรเป็นข้อที่แตกต่างกัน เล่า.

ขอตอบว่า มีข้อที่แตกต่างกันอยู่ข้อนี้ คือ ชื่อว่า เป็นอาร์มมณาริบัติปัจจัย ก็โดยสักว่า เป็นอารมณ์ที่พึงกระทำให้นักหน่วง ส่วนชื่อว่า เป็นอาร์มมณูปนิสสยปัจจัย ก็โดยความหมายว่า เป็นอารมณ์ที่กระทำให้มีกำลัง แม้ยิ่งกว่าความเป็นอารมณ์ที่กระทำให้นักหน่วง.

คำว่า **สหชาตาริบัติธรรมทั้ง ๔ อย่าง** ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามและรูปที่ **เกิดพร้อมกัน** ด้วยสามารถสหชาตาริบัติปัจจัย ความว่า สหชาตาริบัติธรรม (อธิปัตติธรรมที่เกิดพร้อมกันกับปัจจัยุบบันนธรรม) ทั้ง ๔ อย่าง คือ **ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา** ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามและรูปที่เกิดพร้อมกัน ตามสมควรในปวัตติชณะ เท่านั้น ด้วยสามารถสหชาตาริบัติปัจจัย ตามนัยที่ได้ตรัสไว้ในนิเทศที่ว่า “**ฉนฺทาริบัติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกาณํ ธมฺมานํ ตฺสมฺภูจฺจานานญจ รูปานํ อธิปัตติปัจจัยเณน ปัจฺจโย**”^๑ แปลว่า “อธิปัตติคือฉันทะ ย่อมเป็นปัจจัยโดยอธิปัตติปัจจัย แก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับฉันทะ และแก่รูปทั้งหลายที่มีฉันทะ และธรรม

^๑ อภ.ป. ๔๐/๒.

ที่สัมปยุตกับฉันทะนั้น เป็นสมุฏฐาน” ดังนี้เป็นต้น พึงเห็นว่า เกี่ยวกับอธิปัตติ-
ปัจจัยนี้ หากหมายเอาเฉพาะสหชาติอธิปัตติอย่างเดียว ก็กล่าวได้ว่า “นามเป็น
ปัจจัยแก่นามและรูป”, หากหมายเอาเฉพาะอาร์มมณาธิปัตติปัจจัยอย่างเดียว ก็
กล่าวได้ว่า “นามและรูปเป็นปัจจัยแก่นาม”, แต่เมื่อถึงความ เป็นอธิปัตติเท่านั้น
อย่างไม่ถึงความถึงประการที่แตกต่างกัน ก็กล่าวได้ว่า “นามและรูปเป็นปัจจัยแก่นาม
และรูป,” แม้ในปัจจัยอื่นมีอุปนิสสยปัจจัยเป็นต้น อันเป็นปัจจัยที่มีการแตกประเภท
บัณฑิตก็พึงทราบความตามทำนองเดียวกันนี้ เกิด.

ใน สหชาติปัจจัย

ภาวะที่รูปธรรมเป็นไปอาศัยนามธรรมเป็นสหชาติปัจจัย นั้น โอกาสที่จะ
ได้ก็เฉพาะในปฏิสนธิขณะเท่านั้น เพราะฉะนั้น พระศาสดา ตรัสไว้โดยเกี่ยวกับ
วัตถุ (หทยวัตถุ) ในปฏิสนธิขณะ เท่านั้น อย่างนี้ ว่า “**โอภกฺกนฺตฺติกฺขณฺ นามรูปํ
อภฺยณฺมณฺณํ สหชาติปจฺจเยน ปจฺจโย**”^๑ แปลว่า “ในขณะที่ก้าวลง นามและรูป
ย่อมเป็นปัจจัย โดยสหชาติปัจจัย ซึ่งกันและกัน” ดังนี้ เพราะเหตุนี้ นั้นแหละ
ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “**วัตถุและวิบาก ในปฏิสนธิขณะ ย่อมเป็นปัจจัย ซึ่ง
กันและกัน**” ดังนี้

ใน อัญญมัญญปัจจัย

ก็เพราะเหตุที่ความเป็นอัญญมัญญปัจจัย ย่อมมีโดยเกี่ยวกับการอุปการะ
ซึ่งกันและกันนั้นเทียว ไม่ใช่โดยสักว่า เกิดพร้อมกัน เหมือนอย่างความเป็น
สหชาติปัจจัย เพราะฉะนั้น รูป จึงไม่เป็นอัญญมัญญปัจจัยแก่นามทั้งหลาย ใน
ปวัตติขณะ เพราะว่า แม้เกิดพร้อมกัน นามเท่านั้น ทำรูป (จิตตชรูป) ให้เกิด
ขึ้น แต่รูปหาได้ทำนามให้เกิดขึ้นไม่ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้เกี่ยวกับ
นาม คือ จิตและเจตสิก เท่านั้น ว่า “**จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลาย ย่อมเป็น
ปัจจัยซึ่งกันและกัน (คือเป็นอัญญมัญญปัจจัย)**” ดังนี้. โดยคล้อยตามนิเทศพระ
บาลี ที่ว่า “**จตฺตาริ ขนฺธา อรูปิโน อภฺยณฺมณฺณปจฺจเยน ปจฺจโย**”^๑ แปลว่า

^๑ อภ.ป. ๔๐/๖.

“อรุพขันธ ๔ ย่อมเป็นปัจจัยโดยอัญญมัญญปัจจัย” ดังนี้. อนึ่ง อุปาทายรูปทั้งหลายก็อย่างนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่เป็นอัญญมัญญปัจจัยแก่รูป เพราะอุปาทายรูปเท่านั้น อาศัยมหาภูตรูปเกิดขึ้น มหาภูตรูปหาอาศัยอุปาทายรูปเกิดขึ้นไม่ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวเฉพาะ มหาภูตรูป ๔ เท่านั้น ว่า “มหาภูตรูปทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน” แม้ในนิเทศพระบาลี ก็ตรัสไว้อย่างนี้แหละ.

ใน อาหารปัจจัย

ขอท้วงว่า นามอาหารทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามและรูปที่เกิดพร้อมกัน ดังนี้ มิใช่หรือ เมื่อเป็นอย่างนี้ คำที่ตรัสไว้ว่า “สพฺเพ สตฺตา อาหารภู- จิตฺกา - สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงมีความตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร” ดังนี้ จะให้เข้าใจความอย่างไร เพราะว่าอาหารที่เกิดพร้อมกัน ไม่มีแก่พวกอสังขุสัตว์?

ขอเฉลยว่า คำว่า “สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงมีความตั้งอยู่ได้” ดังนี้ ตรัสหมายเอาความที่อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ เป็นปัจจัยที่พิเศษแก่ความตั้งอยู่ได้ของสัตว์ทั้งหลายอย่างเดียวนั้น ไม่ถึงถึงอาการที่เป็นปัจจัยนั้นๆ เป็นสำคัญ เพราะฉะนั้น แม้นามอาหารจะไม่มีในอรรถภาพของอสังขุสัตว์ แต่อรรถภาพของอสังขุสัตว์นั้นก็ตั้งอยู่ได้ด้วยมโนสังขุเจตนาหาร รวมทั้งนามอาหารที่เหลือที่เกิดร่วมกับมโนสังขุเจตนาหารนั้น ที่ได้ก่อไว้ ก่อนหน้าจะไปเกิดเป็นอสังขุสัตว์ ด้วยสามารถปัจจัยอื่น คือกัมมปัจจัย และอุปนิสัยปัจจัย ไม่ใช่ด้วยสามารถอาหารปัจจัย ซึ่งเป็นปัจจัยอย่างเดียว แล.

ใน อินทรีย์ปัจจัย

ถามว่า ในคำว่า **ประสาท ๕ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ๕** เป็นต้น เป็นต้น ท่านอาจารย์ ถือเอาอินทรีย์ ๒๐ ไม่ถือเอา อิตถินทรีย์ และปริสินทรีย์ หรือไร?

ตอบว่า เป็นความจริงว่า ท่านมิได้ถือเอาอินทรีย์ ๒ อย่างนี้ โดยความเป็นอินทรีย์ปัจจัย แม้ว่าอินทรีย์ทั้ง ๒ นี้ จะมีความเป็นใหญ่เกี่ยวกับการยังลึงคะ (สัณฐานแห่งหญิงเป็นต้น) เป็นต้น ให้เป็นไปตามตน ก็จริง เพราะว่า การยังลึงคะเป็นต้น ให้เป็นไปตามตนนั้น มิได้สำเร็จด้วยสามารถอินทรีย์ปัจจัย

เปรียบเทียบเหมือนว่า จักขุ ชีวิต หรือว่าอาหาร ย่อมเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่าใด โดยเกี่ยวกับการทำให้เกิดขึ้น แล้วก็ย่อมเป็นผู้ตามรักษา เป็นผู้อุปถัมภ์ ทั้งเป็นอัติ-ปัจจัย อวิตตปัจจัย แก่ธรรมเหล่านั้น ฉันทิ อิติภาวะ และปริสภาวะ จะเป็นอุปการะโดยประการใดๆ ตามที่กล่าวนั้น สักอย่าง ก็หาไม่ เพราะว่าลึงคะ เป็นต้น ก็เป็นกลุ่มรูปที่เป็นไปตามปัจจัยมีกรรมเป็นต้น ของตนๆ นั่นเอง เมื่อกรรมทำให้เกิดแล้ว เป็นไปกับอิติภาวะ ก็ย่อมเป็นไปคล้ายตามอิติภาวะ และเมื่อเป็นไปคล้ายตามอิติภาวะ ก็ย่อมเป็นปัจจัยให้ถือเอาว่าเป็นหญิง แม้กลุ่มรูปที่เป็นไปกับปริสภาวะ ก็อย่างนี้แหละ เพราะฉะนั้น ทั้งอิติภาวะ ทั้งปริสภาวะ เมื่อไม่มีอาการที่นับว่าเป็นปัจจัยแก่ปัจจัยุบันนธรรม คือการทำให้เกิดหรืออุปถัมภ์ หรือทั้งทำให้เกิดทั้งอุปถัมภ์ ท่านจึงไม่ประสงค์ว่าเป็นอินทรีย์ปัจจัย ความว่า เป็นอินทรีย์คือเป็นใหญ่ ในการยังลึงคะเป็นต้น ให้เป็นไปตามตนเท่านั้น ไม่เป็นอินทรีย์ปัจจัย.

ใน วิปยุตตปัจจัย

กีนามและรูป เพราะเหตุที่มีสภาวะผิตตรงข้ามกัน โดยเกี่ยวกับอย่างหนึ่ง เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ อีกอย่างหนึ่งเป็นธรรมชาติมีติดบอดไม่รู้อารมณ์ จึงถึงความเชื่อมเป็นอันเดียวกันมิได้ เพราะฉะนั้น แม้เป็นปัจจัยกัน โดยเกี่ยวกับว่า อย่างหนึ่งเป็นวัตถุที่ตั้งอาศัย อีกอย่างหนึ่งเป็นผู้อาศัย ก็ย่อมเป็นปัจจัยโดยอาการที่แยกกัน คือเหมือนรังเกียจต่อความประกอบร่วมกันอย่างนั้น ดุจบุรุษผู้เกลียดสิ่งปฏิกูล ผู้ต้องดื่มน้ำมูตรเนา เพื่อรักษาโรค ฉะนั้น นี้คืออาการที่เป็นวิปยุตตปัจจัย.

ก็ถ้าหากว่ามีความเป็นปัจจัยกันโดยประการอื่น กล่าวคือ รูปนั้นปรากฏเป็นอารมณ์แก่นาม ไม่มีลักษณะที่พยายามเข้ามาประกอบกับนาม รูปที่เป็นอารมณ์ก็เป็นเพียงวิสัยของนามที่กำลังเกิดอยู่เท่านั้น จึงไม่มีอาการที่เป็นดุจรังเกียจต่อความประกอบร่วมกัน อย่างนี้ไม่ถึงความนับว่าเป็นวิปยุตตปัจจัยกัน เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่าใด มีความเป็นเหมือนรังเกียจต่อการประกอบร่วมกัน ในความที่อย่างหนึ่งเป็นที่ตั้งอาศัย อีกอย่างหนึ่งเป็นผู้อาศัย พระผู้มีพระภาคตรัสวิปยุตตปัจจัยไว้ ก็สำหรับธรรมเหล่านี้ เท่านั้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ ใน

นิเทศพระบาลีที่ว่า “รูปิโน ธมฺมา อรูปิโน ธมฺมานํ วิปฺปยุตฺตปฺจฺเจเนน ปฺจฺจโย”^๑ แปลว่า “รูปธรรมทั้งหลาย (วัตถุรูปทั้งหลาย) ย่อมเป็นปัจจัยโดยวิปยุตตปัจจัย แก่นามธรรมทั้งหลาย” ดังนี้ เป็นต้น แม้ท่านอาจารย์ ก็ได้กล่าวไว้เหมือนกันว่า “วัตถุในขณะที่ก้าวลง ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิบากทั้งหลาย” ดังนี้ เป็นต้น.

ใน อัตติปัจจัย และอวิคตปัจจัย

อัตติปัจจัยและอวิคตปัจจัยมี ๕ อย่าง ตามที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ เป็นคาถาว่า “สหชาติ” เป็นต้น รวมความว่ามี ๕ อย่างนี้ คือ

๑. ธรรมชาติคือปัจจัยชาติที่เกิดพร้อมกัน ซึ่งมี ๓ อย่าง ดังได้กล่าวแล้วในสหชาติปัจจัย.

๒. ปัจจัยชาติที่เกิดก่อน ซึ่งมี ๒ อย่าง ดังได้กล่าวแล้วอย่างนี้ว่า “รูปคือวัตถุ ๖ ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุ ๗ ในปวัตติชณะ” และว่า “อารมณ์ ๕ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปัญญาวิญญาณวิถิ”.

๓. ปัจจัยชาติซึ่งเกิดภายหลังซึ่งมีอย่างเดียว ดังได้กล่าวแล้วในคำอธิบายปัจฉาชาติปัจจัย ที่ว่า “จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดภายหลัง ย่อมเป็นปัจจัยแก่กายนี้ซึ่งเกิดก่อน” ดังนี้.

๔. กพพิงการอาหารในบรรดาอาหารทั้งหลาย ที่ว่า “กพพิงการอาหาร ย่อมเป็นปัจจัยแก่กายนี้” ดังนี้.

๕. รูปชีวิตินทรีย์ ที่ว่า “ชีวิตินทรีย์ย่อมเป็นปัจจัยแก่อุปาทินนกรูปทั้งหลาย” ดังนี้

อันท่านได้กล่าวไว้ ด้วยสามารถแห่งนามและรูปตามสมควร โดยประการทั้งปวง คือโดยอาการทั้งปวง.

พระนิพพานไม่มีความเป็นอัตติปัจจัยและอวิคตปัจจัย

พระนิพพาน แม้ว่าจะเป็นอาร์มมณปัจจัย เป็นต้น แก่มคฺคจิต และผลจิต เป็นต้นได้ ก็มีได้เป็นปัจจัย โดยอัตติปัจจัยและอวิคตปัจจัย เพราะเหตุไร?

เพราะเหตุว่า ความเป็นอัตติปัจจัยและอวิคตปัจจัยนั้น คือภาวะที่ธรรมนั้น ๆ มีอยู่เป็นปัจจุบัน ยังไม่ทันปราศไป นั้นเทียว ก็ย่อมเป็นอุปการะ โดยการ

^๑ อภ.ป. ๔๐/๑๐.

เข้าไปอุปถัมภ์ผลธรรมให้เป็นไปด้วยดี อันเป็นโอกาสที่จะกล่าวได้ว่า ผลธรรมนั้น เป็นไป เพราะมีธรรมที่กำลังมีอยู่เป็นปัจจุบัน เข้าไปอุปถัมภ์ ก็ถ้าหากว่า ธรรม นั้นล่วงเลยไปแล้ว ปรากฏไปแล้ว ไม่มีอยู่ ผลธรรมนั้นขาดการอุปถัมภ์ ก็หาความเป็น ไปไม่ได้อีก นี่คือความเป็นอดีตปัจจัยและอวิคตปัจจัย แห่งธรรมที่มีอยู่เป็น ปัจจุบัน ก็ภาวะที่กำลังตั้งอยู่เป็นปัจจุบันก็เป็นปัจจัยนี้ไม่มีแก่พระนิพพาน เพราะ พระนิพพานเป็นกาลวิมุต (พ้นจากกาล) ไม่มีความเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เพราะเป็นอสังขตธรรม เป็นธรรมที่มีอยู่ตลอดกาลทั้งปวง เพราะฉะนั้น แม้เป็น ปัจจัยแก่นามขันธ์ทั้งหลายได้ ก็มีใช้โดยภาวะที่มีอยู่เป็นปัจจุบันยังไม่ปรากฏไป เหมือนธรรมที่มีสภาวะเป็นอดีตปัจจัย อวิคตปัจจัยอย่างอื่น ทว่า โดยภาวะที่จิต ของบุคคลย่อมกระทำให้เป็นอารมณ์ได้ด้วยอำนาจการเจริญ การกระทำให้มาก ใน สิกขา ๓ ไปตามลำดับวิสุทธิ มัคคจิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับญาณทัสสนวิสุทธิ นั้นเที่ยว ย่อมเป็นธรรมชาติที่น้อมไปสู่พระนิพพาน ที่โคตรภูหรือโฆทานปรารภให้แล้ว ด้วยอานุภาพแห่งญาณนั้น นั้นแหละ นับว่าได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ จิตอื่น มีผลจิตเป็นต้น ก็ย่อมถือเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้ ด้วยอานุภาพแห่งมรรค ที่บรรลุนั้น ฉะนี้ แล.

อธิบายเกี่ยวกับคำว่าปัจจัยทั้งหลายถึงความรวมลงในอาร์มมณปัจจัย ๗๗ และอดีตปัจจัย เป็นต้น

บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์ว่า ปัจจัยแม้ทั้งหมด ว่าโดยสังเขปก็มี ๔ เท่านั้น ดังนี้ จึงกล่าวว่า “ย่อมถึงความรวมลงในอาร์มมณปัจจัย ๗๗ และอดีตปัจจัย” ดังนี้.

เป็นความจริงว่า ปัจจัยทั้งหลายอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นอารมณ์ของจิต และเจตสิกมิได้ ปัจจัยนั้นหาไม่มี เพราะฉะนั้น ปัจจัยเหล่านั้นจึงถึงความรวมลงใน อาร์มมณปัจจัย.

อนึ่ง ธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ถึงความเป็นปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งแก่ ปัจจุบุบันของตนแล้ว ธรรมเหล่านั้นที่จะไม่มีส่วนเป็นอุปนิสัยปัจจัยด้วยนั้น ไม่มี.

อีกอย่างหนึ่ง โลกเป็นไปตามกรรม เมื่อมีกรรมจึงมีความเป็นไปของโลก เพราะฉะนั้น โลกคือธรรมทั้งหลายจะถึงความเป็นปัจจัยนั้น ๆ ได้ ก็เพราะความ

เป็นธรรมที่เป็นไปเนื่องด้วยกรรม บังเกิดเพราะกรรม กรรมเป็นผู้จัดสรรก่อน โดยเกี่ยวกับว่าผลมีความเป็นไปเนื่องด้วยเหตุ.

อีกอย่างหนึ่ง ปัจจัยเหล่านั้นย่อมมี เมื่อมีของจริงโดยปรมาตถ์ ถ้าหากของจริงโดยปรมาตถ์ไม่มีอยู่ ปัจจัยทั้งหลายก็ไม่มี แม้ว่าคราวนั้นจะเป็นปัจจัยโดยนัตถิปัจจัยหรือวิคตปัจจัย ถึงกระนั้น จะถึงความเป็นนัตถิปัจจัยหรือวิคตปัจจัยก็ล้วนแต่ว่า ก่อนหน้าแต่ความเป็นนัตถิปัจจัยหรือวิคตปัจจัย ต้องเป็นของที่มีอยู่ เพราะเหตุนั้น ปัจจัยทั้งหมดจึงถึงความรวมลงในปัจจัย ๔ อย่าง.

คำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในฐานะแห่งปัจจัยนั้น ๆ ว่า “สหชาตรูป - รูปที่เกิดพร้อมกัน” ดังนี้ โด บัดนี้ ท่านอาจารย์ประสงค์จะชี้ให้เห็นว่า บัณฑิต พึงเห็นความหมายของคำนี้ในที่นั้น ๆ โดยไม่แปลกกันเกิด ดังนี้ แล้วจึงกล่าวว่า “สหชาตรูป” ดังนี้ เป็นต้น.

อธิบายว่า เพราะในปฏิสนธิขณะ ไม่มีรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เพราะปฏิสนธิจิตไม่ใช่จิตที่สามารถยังรูปธรรมให้เกิดขึ้นได้ ย่อมมีแต่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน เท่านั้น อันเกิดพร้อมกันกับปฏิสนธิจิต นั้นแหละ และเพราะในปวัตติขณะ รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย ก็หาข้อกำหนดที่แน่นอนว่าจะต้องมีความเป็นไปพร้อมกับจิตและเจตสิกมิได้ รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ที่มีส่วนเข้ามาเป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิก ล้วนเป็นรูปที่เกิดก่อนจิต เพราะฉะนั้น คำว่า “สหชาตรูป - รูปที่เกิดพร้อมกัน” จึงได้แก่รูป ๒ อย่าง คือ รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานอันเกิดพร้อมกันกับจิตในปวัตติขณะ อย่างหนึ่ง รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ที่เรียกว่า กตัตตารูป อันเกิดพร้อมกันกับจิตในปฏิสนธิขณะ อย่างหนึ่ง ก็รูปที่เกิดจากกรรม ท่านเรียกว่า “กตัตตารูป” เพราะว่าเป็นรูปที่บังเกิดเพราะกรรมที่ได้ทำไว้ ฉะนั้นแล.

คาถาสรูปวัตถุธรรมที่จัดจำแนกเป็นปัจจัย ๒๔

อติ เตกาลิกา ธมฺมา	กาลมุตฺตา จ สมฺภวา
อชฺชตฺตตฺตฺตฺต พหิทฺธา จ	สงฺขตาสงฺขตฺตา ตธา.
ปญฺญตฺติ นามรूपานํ	วเสน ติวฺธา จิตฺตา
ปจฺจยา นาม ปญฺจฺจนาเน	จตุวิสฺติ สพฺพธา

แปลว่า ตามนัยดังได้กล่าวแล้วอย่างนี้ ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในกาล ๓ กิติ ที่พ้นจากกาล กิติ ที่เป็นภายใน กิติ ที่เป็นภายนอก กิติ ที่เป็นสังขตะ กิติ หนึ่ง ที่เป็นอสังขตะ กิติ เท่าที่มีอยู่ ตั้งอยู่โดย ประการ ๓ คือ เป็นบัญญัติ ๑ เป็นนาม ๑ เป็นรูป ๑ ตามสมควรแก่ความเป็นได้ ชื่อว่า ปัจจัย ๒๔ ในปกรณ์ปฏิฐาน โดย ประการทั้งปวง.

คำอธิบายคาถา

ประกอบความว่า ตามนัยดังได้กล่าวแล้วอย่างนี้ ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในกาล ๓ คือ อันมีกาล ๓ อย่างนี้ คือ

ปัจจัย ๕ เหล่านี้ มีกาลเป็นอดีต ได้แก่ อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย อาเสวนปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย.

ปัจจัยเดียว มีกาล ๒ คือ อดีตและปัจจุบัน ได้แก่ กัมมปัจจัย

ปัจจัย ๓ มีกาล ๓ ได้แก่ อารัมมณปัจจัย อธิปัตติปัจจัย และอุปนิสสย-ปัจจัย.

ปัจจัย ๑๕ อย่างนอกนี้ มีกาลเดียว คือเป็นปัจจุบัน ดังนี้ กิติ. ธรรมทั้งหลายที่พ้นจากกาล คือ พระนิพพาน และบัญญัติกิติ, ธรรมทั้งหลายที่เป็นภายใน อันได้แก่ธรรมมีจักขุเป็นต้น และธรรมมีราคะสังขธาเป็นต้น กิติ, ธรรมทั้งหลายที่เป็นภายนอก คือออกไปจากธรรมที่เป็นภายในนั้น คือ บุคคล อตุ โภชนะ เป็นต้น กิติ, ธรรมทั้งหลายที่เป็นสังขตะ เพราะความเป็นธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย กิติ, หนึ่ง ที่เป็นอสังขตะ เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมที่เป็นสังขตะ นั้น กิติ ตามที่เป็นคือตามสมควรแก่ความเป็นได้ ว่าโดยสังเขป ตั้งอยู่โดยประการ ๓ คือ เป็นบัญญัติ ๑ เป็นนาม ๑ เป็นรูป ๑ ชื่อว่าปัจจัย นับได้ ๒๔ ในปฏิฐาน คือ ในปกรณ์สมันตปฏิฐาน อันมีนัยหาที่สุดมิได้ โดยประการทั้งปวง ดังนี้.

บัญญัติ

ในบรรดาธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **รูปธรรม** ได้แก่ รูปขันธ์, ธรรม ๕ อย่าง คือ รูปขันธ์ ๔ กล่าวคือ จิต เจตสิก และนิพพาน เรียกว่า **อรุ** และเรียกว่า **นาม** ธรรมที่เหลือจากธรรมที่กล่าวแล้วนั้น ชื่อว่า **บัญญัติ**.

ก็บัญญัตินั้น มี ๒ อย่าง คือ บัญญาปิยัตตบัญญัติ ๑, บัญญาปนโต-บัญญัติ ๑ คืออย่างไร?

บัญญัติทั้งหลาย มีบัญญัติว่า พื้นดิน ว่า ภูเขา เป็นต้น ที่เขาอาศัยอาการเปลี่ยนแปลงของภูตนั้นๆ บัญญัติไว้อย่างนั้นๆ ก็ดี.

บัญญัติทั้งหลาย มีบัญญัติว่า รถ ว่า เกวียน เป็นต้น ที่เขาอาศัยอาการที่ประกอบกันเข้าแห่งเครื่องสัมภาระ (เครื่องอุปกรณ์ประกอบ) บัญญัติไว้อย่างนั้นๆ ก็ดี.

บัญญัติทั้งหลาย มีบัญญัติว่า ชาย ว่า บุคคล เป็นต้น ที่เขาอาศัยขันธ์ ๕ บัญญัติไว้อย่างนั้นๆ ก็ดี.

บัญญัติทั้งหลาย มีบัญญัติว่า ทิศ ว่า กาล เป็นต้น ที่เขาอาศัยการโคจรของดวงจันทร์ เป็นต้น บัญญัติไว้อย่างนั้นๆ ก็ดี.

บัญญัติทั้งหลาย มีบัญญัติว่า หลุม ว่า ถ้ำ เป็นต้น ที่เขาอาศัยอาการอันสัมผัสได้ บัญญัติไว้อย่างนั้นๆ ก็ดี.

บัญญัติทั้งหลาย มีบัญญัติว่า กสิณนิमित เป็นต้น ที่เขาอาศัยภูตนั้นๆ เป็นนิमित และภาวนาวิเศษ บัญญัติไว้อย่างนั้นๆ ก็ดี.

ก็บัญญัติอันมีประเภทอย่างที่กำลังมานี้เป็นอาทิ แม้ว่ามีได้มีอยู่โดยปรมาตถ์ ก็เป็นอารมณ์ของจิตตูปบาทได้ โดยอาการดุจเงาของสภาวะ บัณฑิตอาศัยอาการมีลักษณะเป็นต้น นั้นๆ กระทำให้เป็นเหตุเทียบเคียง แล้วหมายรู้กัน กล่าวถึงกัน ให้ชื่อกัน ร้องเรียกกันอย่างนั้นๆ เรียกว่าบัญญัติ เพราะถูกทำให้รู้ นี้ ชื่อว่า **บัญญัติปิยัตตบัญญัติ**.

ส่วน **บัญญัติปนโตบัญญัติ** ท่านแสดงไว้โดยชื่อ มีชื่อว่า นาม นามกรรม เป็นต้น. บัญญาปนโตบัญญัตินั้น มี ๖ อย่าง คือ วิชขมานบัญญัติ ๑ อวิชข-มานบัญญัติ ๑ วิชขมานเนน อวิชขมานบัญญัติ ๑ อวิชขมานเนน วิชขมาน-

บัญญัติ ๑ วิชขมานเนน วิชขมานบัญญัติ ๑ อวิชขมานเนน อวิชขมานบัญญัติ ๑
ดังนี้.

ก็ในบรรดา บัญญาปนโตบัญญัติ ๖ อย่างนั้น ในเวลาใด บุคคลทำให้
ผู้อื่นรู้สิ่งที่มีอยู่จริงโดยปรมัตถ์ มีรูป เวทนาเป็นต้น ด้วยบัญญัตินี้ ในเวลานั้น
บัญญัตินี้ เรียกว่า **วิชขมานบัญญัติ**.

ส่วนในเวลาใด บุคคลทำให้ผู้อื่นรู้สิ่งที่ไม่ได้อยู่จริง โดยปรมัตถ์ มี พื้นดิน
ภูเขา เป็นต้น ด้วยบัญญัตินี้ ในเวลานั้น บัญญัตินี้ เรียกว่า **อวิชขมานบัญญัติ**.

ส่วนบัญญัติที่เหลือทั้งหลาย พึงทราบโดยเกี่ยวกับสิ่งทั้ง ๒ ปะปนกัน อย่าง
ในคำว่า ฌพาทิญญะ (บุคคลผู้มีอภิญญา ๖), อิตถีสัททะ (เสียงหญิง), จักขุ-
วิญญาน และคำว่า ราชโอรส เป็นต้น เกิด.

คำอธิบายบัญญัติต่างๆ

คำว่า **ในบรรดาธรรมเหล่านั้น** คือ ในบรรดาบัญญัติ นาม และรูป เหล่า
นั้น การบอกให้รู้ การแสดงให้รู้ การประกาศให้รู้ ชื่อว่า **บัญญัติ**. อีกอย่างหนึ่ง
การตั้งชื่อ การวางชื่อ ชื่อว่า **บัญญัติ**.

ก็บัญญัติ มี ๒ อย่าง โดยเกี่ยวกับอรรถ (สภาวะ) ที่ถูกกล่าวถึง อย่าง
หนึ่ง, เสียงที่ถูกกล่าวถึงนั้น อย่างหนึ่ง เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า
“ก็บัญญัติ มี ๒ อย่าง คือ **ปัญญาปิยัตตาบัญญัติ**” ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า **ปัญญาปิยัตตาบัญญัติ** แปลว่า บัญญัติเพราะเป็นอรรถ คือเป็น
สภาวะที่ถูกทำให้รู้โดยประการทั้งหลาย ความว่า นับว่าเป็นบัญญัติชื่ออย่างนี้ ก็
เพราะความเป็นสภาวะที่ถูกทำให้รู้ ถูกประกาศให้รู้ โดยประการทั้งหลายนั้นๆ
ด้วยคำว่า **ปัญญาปิยัตตาบัญญัติ** นี้ เป็นอันท่านกล่าวถึงอรรถบัญญัติ (บัญญัติ
คือสภาวะที่ถูกทำให้รู้) นั้นเอง ก็อรรถหรือสภาวะที่ถูกทำให้รู้ ถูกประกาศให้รู้
เหล่านี้ มีความต่างกันด้วยอาการมี**สมุหะ** (ความรวมกันอยู่) **สันตानะ** (ความ
สืบต่อกันอยู่) และข้อกำหนดพิเศษบางอย่างในคราวที่สภาวะนั้นๆ เป็นไป เป็นต้น
แม้ว่า เป็นความเป็นไปของปรมัตถ์ แต่เพราะถูกทำให้รู้ ถูกประกาศให้รู้ โดย
ประการทั้งหลายที่แตกต่างกัน นั้นๆ จึงนับว่าเป็นสมมติสัจจะ ไม่ใช่ตัวปรมัตถ์-
สัจจะโดยตรง เป็นดุจเงาของปรมัตถ์ นั้นเทียว เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า **อุปาทาบัญญัติ**

แปลว่า บัญญัติที่มีเพราะอาศัยอาการเป็นไปของปรมาตม์ ก็อรรถบัญญัตินั้น บุคคล จะรู้ได้ จะเข้าถึงได้ จะแจ่มแจ้งได้ ก็โดยอาศัยนามบัญญัติ ก็ชื่อนั่นเอง เป็น บัญญัติ เพราะเป็นสิ่งที่บอกให้รู้ ประกาศให้รู้ ว่าสิ่งนี้มีอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อ ว่า นามบัญญัติ.

คำว่า **บัญญัติปนโตบัญญัติ** แปลว่า บัญญัติโดยการบอกให้รู้โดยประการ ทั้งหลาย ถามว่า บอกให้รู้อะไร ตอบว่า บอกให้รู้บัญญัติปัดตาบัญญัติ หรือ อรรถบัญญัติ นั่นเอง ด้วยคำว่า บัญญัติปนโตบัญญัติ นี้ เป็นอันท่านกล่าวถึง นามบัญญัติ อันเป็นชื่อของสภาวะที่เป็นไปโดยประการนั้นๆ ที่มีคำอธิบายดังได้ กล่าวแล้ว นั่นเอง.

อธิบายคำพูดเกี่ยวกับ บัญญาปัดตาบัญญัติ

คำว่า **บัญญัติ มีบัญญัติว่า พื้นดิน ภูเขา เป็นต้น** คือ บัญญัติ (สภาวะ ที่ถูกทำให้รู้) มีบัญญัติว่า พื้นดิน ภูเขา ต้นไม้ ซึ่งได้ชื่อว่า เป็น สันตानบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความสืบต่อ).

คำว่า **ที่เขาอาศัยอาการเปลี่ยนแปลงของภูตนั้นๆ** คือ ที่เขาอาศัยอาการ ที่เปลี่ยนแปลงไป สภาวะที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเกี่ยวกับมีการขยายตัวโตขึ้น หรือ ว่าหดตัวเล็กลง เป็นต้น แห่งมหาภูตทั้งหลายมีปฐวีธาตุ เป็นต้น ด้วยอำนาจความ เป็นไปสืบต่อกัน ความว่า กระทำให้เป็นที่อาศัยเพื่อการทำให้รู้.

คำว่า **บัญญัติมีบัญญัติว่า รถ เกรียน เป็นต้น** คือ บัญญัติมีบัญญัติว่า รถ เกรียน บ้าน หม้อน้ำ ผืนผ้า เป็นต้น ซึ่งได้ชื่อว่าเป็น สมุหบัญญัติ (บัญญัติ อาศัยความรวมกัน).

คำว่า **ที่เขาอาศัยอาการที่รวมกันอยู่แห่งเครื่องสัมภาระ** คือ ที่เขาอาศัย อาการที่รวมกันอยู่ คือ อาการที่ประกอบเข้าด้วยกันเป็นทรวดทรงสังฐาน เป็นต้น โดยวิธีการที่เหมาะสม เพื่อประโยชน์แก่การไ้ใช้งานที่แตกต่างกันทั้งหลาย หรือ เพื่อใช้เป็นเครื่องอุปกรณ์ประกอบในการทำงานนั้นๆ แห่งเครื่องสัมภาระทั้งหลาย มี ท่อนไม้ สายหนัง โลหะ ผืนผ้า ดินเหนียว เป็นต้น แล้วบัญญัติคือบอกให้รู้.

คำว่า **บัญญัติมีบัญญัติว่า ชาย บุคคล เป็นต้น** คือ บัญญัติมีบัญญัติว่า หญิง ชาย บุคคล สัตว์ เป็นต้น ซึ่งได้ชื่อว่าเป็น ชันธบัญญัติ (บัญญัติอาศัย

ชั้น ๕) หรือจะนับว่าเป็น สันตानบัญญัติ ก็ได้ เพราะเป็นบัญญัติที่อาศัยความ สืบต่อกันแห่งชั้น ๕ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “ที่เขาอาศัยชั้น ๕ บัญญัติไว้” ดังนี้.

คำว่า **บัญญัติมีบัญญัติว่า ทิศ กาล เป็นต้น** ความว่า บัญญัติเกี่ยวกับทิศ มีทิศตะวันออก เป็นต้น อันนับว่า ทิศบัญญัติ หรือเกี่ยวกับกาล มีเข้าตรู เป็นต้น อันนับว่า เป็นกาลบัญญัติ หรือบัญญัติมีบัญญัติว่า เดือน ฤดู เดือนวิสาขะ เป็นต้น อันถึงความสงเคราะห์ว่า เป็นมาสาทิบัญญัติ (บัญญัติเกี่ยวกับเดือน เป็นต้น) อย่างนี้ เป็นต้น.

คำว่า **ที่เขาอาศัยการโคจรของดวงจันทร์ เป็นต้น** คือ ที่เขาอาศัยการโคจร คืออาการที่หมุนวนซ้ำซากแห่งพระจันทร์และพระอาทิตย์ และดาวนักษัตรทั้งหลาย แล้วบัญญัติไว้.

คำว่า **บัญญัติมีบัญญัติว่า หลุม ถ้ำ เป็นต้น** คือ บัญญัติมีบัญญัติว่า หลุม ถ้ำ ช่อง ซอก โพงง เป็นต้น อันนับว่าเป็น อากาศบัญญัติ (บัญญัติอาศัยที่โล่ง, ว่าง).

คำว่า **ที่เขาอาศัยอาการอันสัมผัสได้** คือ ที่เขาไม่อาจสัมผัสหรือกระทบ เพราะเป็นที่ว่าง ที่รูปกลาปทั้งหลาย ทั้งที่เนื่องในกาย ทั้งที่ไม่เนื่องในกาย มิได้กระทบ.

คำว่า **บัญญัติมีบัญญัติว่า กสิณนิมิต เป็นต้น** คือ บัญญัติอันต่างด้วย กสิณนิมิตมีปฐวีกสิณ เป็นต้น, อสุกนิมิต เป็นต้น หรือว่าอันต่างด้วยออคคหนิมิต, ปฏิภาคนิมิต ซึ่งปรากฏแก่พระโยคี อันนับว่าเป็นนิมิตบัญญัติ.

คำว่า **ที่เขาอาศัยภูตนั้นๆ เป็นนิมิต** คือ ที่เขาอาศัยภูตมีปฐวี เป็นต้น เป็นนิมิตคือเป็นอารมณ์ เพื่อความเป็นไปแห่งภาวณา.

คำว่า **ภาวณาพิเศษ** คือภาวะที่เจริญสืบต่อกันไปได้วิเศษ แห่งภาวณา อันต่างกันโดยเกี่ยวกับเป็นบริกรรมภาวณา เป็นต้น.

คำว่า **โดยอาการดุจเงาของสภาวะ** คือ แม้มีใช่สภาวะธรรมเพราะเป็นบัญญัติ ก็เป็นดุจเงาของสภาวะธรรม เพราะอาศัยอาการที่เป็นไปแตกต่างกันแห่งสภาวะธรรม.

กับัญญัติทั้งหลาย เท่าที่กล่าวมานี้ ชื่อว่า **ปัญญาปิยัตตบัญญัติ** เพราะเป็นบัญญัติ คือเป็นอรรถ เป็นสภาวะที่ถูกทำให้รู้ ดังได้กล่าวแล้ว.

อธิบายบัญญัติปาปโตบัญญัติ

คำว่า โดยชื่อ มีชื่อว่า นาม นามกรรม เป็นต้น คือ โดยชื่อ ๖ อย่าง เหล่านี้ คือ นาม นามกรรม นามไทย นิรุตติ พยัญชนะ อภิลาปะ.

ในชื่อทั้ง ๖ นั้น ศัพท์ (เสียงที่เปล่ง, คำพูด) ชื่อว่า นาม เพราะมีความหมายว่า น้อมไปในอรรถ หรือ ทำชนให้น้อมไปในอรรถ ได้แก่ ทำให้รู้หรือรุด คือ ความหมายของคำ. ก็นามนั้น มี ๒ อย่าง คือ นามที่คล้อยตามอรรถของคำพูด ความว่า เป็นชื่อที่ได้ตามอรรถ เช่นว่า วินยธระ (ท่านผู้ทรงพระวินัย), ชินาสวะ (ท่านผู้สิ้นอาสวะ) เป็นต้น และนามที่ตั้งตามความนิยม คือ เป็นชื่อที่ตั้งตามความต้องการ สักแต่จะให้หมายรู้กันเท่านั้น เช่น ชื่อว่า ดิสสะ, ปุสสะ เป็นต้น อนึ่ง แม้เป็นศัพท์ที่มีอรรถเฉพาะตน แต่เมื่อนำไปใช้เป็นชื่อเรียกสิ่งอื่นที่มีได้เป็น อย่างนั้น ก็นับว่าเป็นนามที่ตั้งตามนิยม (รูปหิศัพท์) นั้นแหละ เหมือนอย่างชื่อที่ใช้เรียกพัด แม้มิได้ทำด้วยใบตาล ว่า ตาลปัตตะ (พัดใบตาล) เป็นต้น ฉะนั้น.

อนึ่ง นามมี ๔ อย่าง คือ สามัญญนาม คุณนาม กิตติมนาม และโอปปา-ติกนาม.

ในนาม ๔ อย่างนั้น พระนามของพระราชาในครั้งปฐมกัป (กัปตั้งขึ้นครั้งแรก) ว่า “มหาสมมต” ชื่อว่า สามัญญนาม เพราะเป็นนามที่มหาชนสมมุติ (พร้อมเพรียงกันนับถือ) แล้วแต่งตั้งขึ้น ได้แก่ นามที่ทรงหมายเอาตรีสไว้ อย่างนี้ ว่า “มหาชนสมมุโตติ โข วาเสฏฐ ‘มหาสมมุโต’ เตวว ปฐมอกุขริ อูปาทาย นิพพตติ^๑ - ดูกร วาเสฏฐะ พระนามว่า มหาสมมต บังเกิดแล้ว เพราะอาศัย โวหารครั้งแรก ว่า ‘มหาสมมต’ นั้นเทียว แล” ดังนี้ เป็นต้น.

นามที่ได้มาตามคุณธรรม ที่มีลักษณะอย่างนี้ ว่า “ธัมมกติกะ (พระธรรมกติก), ปังสุกุลิกะ (พระผู้ถือการทรงผ้าบังสุกุลเป็นปกติ), วินยธระ (ท่านผู้ทรงพระวินัย), เตปิฎกะ (ท่านผู้ทรงพระไตรปิฎก), สัทธะ ปลันนะ (ท่านผู้ศรัทธาเลื่อมใส) เป็นต้น ชื่อว่า คุณนาม พระนามจำนวนหลายร้อยของพระตถาคต เช่นว่า “อรหิ สมมาสมพุทโธ” เป็นต้น ก็เป็นคุณนาม นั้นแหละ.

^๑ ที.ปา. ๑๑/๑๐๓ (อคคณณสูตร.)

นาม ที่พวกญาติทั้งหลาย ถวายเครื่องสักการะ แก่ปฏิกาคหกทั้งหลาย แล้วตั้งชื่อเด็กที่เกิดมาเพื่อเป็นเกียรติ รู้กันว่า “ผู้นี้ชื่อนี้” ชื่อว่า กิตติมนาม.

บัญญัติที่มีมาก่อน ย่อมตกไปเป็นบัญญัติที่มีต่อ ๆ มา, โวหารที่เรียกกันมาก่อน ก็ย่อมตกไปเป็นโวหารที่มีต่อ ๆ มา เช่นว่า บัญญัติว่า พระจันทร์ โวหารว่า พระจันทร์ แห่งพระจันทร์ในกัปก่อน ๆ, แม้พระจันทร์ในกาลทุกวันนี้ ก็ยังคงมีบัญญัติว่า พระจันทร์ มีโวหารว่า พระจันทร์ อยู่นั่นเอง เป็นชื่อที่มีมานานแสนนานราวจะว่า ผุดเกิดขึ้นมาเอง ไม่มีผู้แต่งตั้ง อย่างนี้ เป็นต้น ชื่อว่า โอบปาทิกนาม.

นามนั้นแหละ ชื่อว่า นามกรรม เพราะเป็นชื่อที่เขาทำขึ้น คือเป็นสิ่งที่เขาเปล่ง เขาเรียกขาน. ชื่อว่า นามไธย ก็เพราะเป็นชื่อที่เขาแต่งตั้ง คือ วางไว้ จัดไว้. ชื่อว่า นิรุติ เพราะเป็นถ้อยคำที่เขาบอกให้ทราบถึงอรรถทางช่องทางแห่งอักษรที่ได้หมายรู้กันไว้ก่อน. ชื่อว่า พยัญชนะ ก็เพราะทำอรรถให้แจ้ง คือ เปิดเผยอรรถ. ศัพท์ (เสียงที่เปล่ง) ชื่อว่า อภิลापे เพราะมีความหมายว่า อันชนทั้งหลายย่อมกล่าว ได้แก่ คำผสมอักษรที่ดำเนินไปตามลำดับด้วยเสียง ฉะนั้นแล.

ท่านอาจารย์ ประสงค์จะให้ทราบว่า นามบัญญัติที่เรียกว่า บัญญาปนโต-บัญญัติ นี้ มี ๖ อย่าง โดยเกี่ยวกับการประกอบกับสิ่งที่มีอยู่จริง สิ่งที่ไม่ได้อยู่จริง และทั้ง ๒ อย่างนั้น ปะปนกัน จึงกล่าวว่า “บัญญัติปนโตบัญญัตินั้น มี ๖ อย่าง” ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า วิชชมานบัญญัติ ได้แก่ บัญญัติที่ทำให้รู้สิ่งที่มีอยู่จริงโดยปรมัตถ์. เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ในเวลาใด บุคคลทำให้ผู้อื่นรู้สิ่งที่มีอยู่จริงโดยปรมัตถ์ ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า มิรูป เวทนา เป็นต้น คือ ทำให้รู้สิ่งที่มีอยู่จริงโดยปรมัตถ์ อันได้แก่สภาวะที่ย่อยยับไปเพราะปัจจัยอันเป็นขำศึก สภาวะที่เสวยอารมณ์ สภาวะที่จำอารมณ์ เป็นต้น.

คำว่า ด้วยบัญญัตินี้ คือ ด้วยบัญญัติ ด้วยโวหาร ด้วยนาม (ชื่อ) ว่า รูปว่า เวทนา ว่า สัญญา เป็นต้น นี้.

คำว่า ในเวลานั้น บัญญัตินี้ เรียกว่า วิชชมานบัญญัติ ความว่า ในเวลานั้น บัญญัตินี้ คือ โวหารนี้ ชื่อนี้ เรียกว่า วิชชมานบัญญัติ.

คำว่า อวิชชมานบัญญัติ ได้แก่ บัญญัติที่ทำให้รู้สิ่งที่ไม่อยู่จริงโดยปรมัตถ์. เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ในเวลาใด บุคคลทำให้ผู้อื่นรู้สิ่งที่ไม่

อยู่จริงโดยปรมาตต์ ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า มีพื้นดิน ภูเขา เป็นต้น คือ ทำให้รู้สิ่งที่ไม่ได้อยู่จริงโดยปรมาตต์ มีพื้นดิน ภูเขา ต้นไม้ เป็นต้น เพราะพื้นดิน เป็นต้น เป็นเพียงสมมติอันอาศัยความรวมกันอยู่ สืบต่อกันอยู่ แห่งธาตุ ๔ เป็นต้น เท่านั้น ไม่ใช่สิ่งที่เป็นปรมาตต์.

คำว่า ด้วยบัญญัตินี้ คือ ด้วยบัญญัติ ด้วยโวหาร ด้วยชื่อ ว่า พื้นดิน ว่า ภูเขา ว่าต้นไม้ เป็นต้น นี้.

คำว่า ในเวลานั้น บัญญัตินี้ เรียกว่า อวิชชมานบัญญัติ ความว่า ในเวลานั้น บัญญัตินี้ คือ โวหารนี้ ชื่อนี้ เรียกว่า อวิชชมานบัญญัติ.

คำว่า บัญญัติที่เหลือ ได้แก่ วิชชมาเนน อวิชชมานบัญญัติ เป็นต้น รวม ๔ อย่าง.

บัญญัติที่ทำให้รู้สิ่งที่ไม่ได้อยู่จริงโดยปรมาตต์ โดยอาศัยสิ่งที่มีอยู่จริงโดยปรมาตต์ เป็นข้อที่ทำให้แปลกไป ชื่อว่า วิชชมาเนน อวิชชมานบัญญัติ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “จพภิกขุ (บุคคลผู้มีอภิญา ๖)” ดังนี้ เพื่อเป็นนิทสณะ เป็นความจริงว่า คำนี้ เป็นบัญญัติ กล่าวถึงบุคคลซึ่งมิได้มีอยู่จริงโดยปรมาตต์ โดยอาศัยคุณธรรม คือ อภิญา ๖ ซึ่งมีอยู่จริงโดยปรมาตต์ เพื่อการทำให้ทราบถึงข้อที่แปลกไปจากบุคคลที่เหลือ อย่างนี้ เป็นต้น.

ส่วน บัญญัติที่ทำให้รู้สิ่งที่มีอยู่จริงโดยปรมาตต์ โดยอาศัยสิ่งที่ไม่ได้อยู่จริงโดยปรมาตต์ เป็นข้อที่ทำให้แปลกไป ชื่อว่า อวิชชมาเนน วิชชมานบัญญัติ เพราะฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้เป็นนิทสณะ ว่า “อิตถีสัททะ” (เสียงหญิง) ดังนี้ เพราะว่า สัททะ - เสียง เป็นสิ่งที่มีอยู่จริงโดยปรมาตต์ แต่ว่า หญิง มิได้มีอยู่จริงโดยปรมาตต์ เป็นบัญญัติให้รู้ถึงเสียงซึ่งเป็นสิ่งที่มีอยู่จริง โดยประกอบเข้าไว้กับบัญญัติว่า “หญิง” ซึ่งไม่มีอยู่จริงโดยปรมาตต์ เพื่อให้รู้ถึงข้อที่แปลกไปจากเสียงชาย เป็นต้น.

ส่วน บัญญัติที่ทำให้รู้สิ่งที่มีอยู่จริงโดยปรมาตต์ โดยอาศัยสิ่งที่มีอยู่จริงโดยปรมาตต์นั้น นั้นแหละ เพื่อให้ทราบถึงข้อที่แปลกไปจากสิ่งที่เป็นปรมาตต์อย่างอื่น ๆ ชื่อว่า วิชชมาเนน วิชชมานบัญญัติ เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า “จักขุวิญญาณ” ดังนี้ เป็นความจริงว่า วิญญาณมีหลายอย่าง เพื่อให้ทราบว่า วิญญาณนี้ มิใช่วิญญาณอื่น โดยเกี่ยวกับเป็นวิญญาณที่อาศัยจักขุ นั้นเทียว

เพราะฉะนั้น จึงมีบัญญัติเรียกขานว่า “จักขุวิญญาณ”, จึงเป็นอันกล่าวถึงวิญญาณ ซึ่งเป็นสิ่งที่มีอยู่จริงโดยปรมาตต์ โดยอาศัยจักขุ ซึ่งเป็นสิ่งที่มีอยู่จริงโดยปรมาตต์ เช่น เดียวกัน.

ส่วน บัญญัติที่ทำให้รู้สิ่งที่ไม่ได้อยู่จริงโดยปรมาตต์ โดยอาศัยสิ่งที่ไม่ได้อยู่จริง โดยปรมาตต์นั้น นั่นแหละ เป็นข้อที่ทำให้แปลกไป ชื่อว่า **อวิชชามาเนน อวิชช-
มานบัญญัติ** เหมือนอย่างที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้เพื่อเป็นนิทสสนะ ว่า “**ราชโอรส**” (โอรสของพระราชา) เป็นความจริงว่า ทั้งโอรสทั้งพระราชา หาได้เป็นสิ่งที่มีอยู่จริงโดยปรมาตต์ไม่ ฉะนี้ แล.

คาถาประมวลความเกี่ยวกับบัญญัติ

วชิโฆसानุสาเรน

โสตวิญญาณวิธิยา

ปวัตตทานนตฺรูปฺปนฺน

มโนทวารสฺส โคจฺรา

อตุถา ยสฺसानุสาเรน

วิญญาณนฺติ ตโต ปรี

สาຍံ ปญฺญตฺตติ วิญญฺเຍຍยา

โลกสงฺเกตนิมฺมิตฺตา.

แปลว่า : อรรถทั้งหลาย อันเป็นโคจรของมโนทวาร ที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งความเป็นไปของโสตวิญญาณวิธิ ตามทำนองแห่งเสียงคำพูด บุคคลย่อมรู้ได้ถัดจากนั้น ตามทำนองแห่งบัญญัติใด บัญญัติที่พึงรู้ได้นี้นั้น ถูกหมายรู้กันไว้โดยเป็นเครื่องสังเกตของชาวโลก.

คำอธิบายคาถา

ประกอบความว่า อรรถทั้งหลาย ทั้งที่เป็นสมมติ ทั้งที่เป็นปรมาตต์ อันเป็นโคจร คือเป็นอารมณ์ของมโนทวาร คือของจิต ที่เป็นไปทางมโนทวาร โดยอาการที่นึกถึงชื่อ อันเกิดขึ้นในลำดับถัดไปแต่ความเป็นไปของโสตวิญญาณวิธิ ซึ่งเป็นวิธิที่เป็นไปตามทำนอง คือตามแนวแห่งเสียงที่สำเร็จจากการเปล่งว่า พื้นดิน ภูเขา รูป เวทนา เป็นต้น ก็อรรถนั้น อันบุคคลย่อมรู้ได้ถัดไปจากนั้น คือถัดไปจากการเปล่งเสียงนั้น ตามทำนองแห่งบัญญัติใด คือ ตามลำดับแห่งนามบัญญัติ อันมีสมมติหรือปรมาตต์เป็นวิสัยใด นามบัญญัตินั้น ถูกหมายรู้กันไว้ก่อน โดยเป็นเครื่องสังเกตของชาวโลก คือสำเร็จเป็นโหวหารของชาวโลก เป็นระเบียบแห่งอักษรที่พึงถือเอาได้ทางมโนทวาร ก็นามบัญญัติ นี้ บัณฑิตรู้ว่า เป็นปัญญาปนโต

บัญญัติ.

เป็นความจริงว่า ในคำว่า **ขโม** (หม้อ) นี้ มีลำดับความเป็นไปของวิจิตรจนกระทั่งหยั่งรู้ถึงอรรถบัญญัติ ๖ วิธี อย่างนี้ คือ :

วิธีแรก คือ โสตวิญญาณที่เป็นไปปรารภเสียงว่า “**อะ**” อันเป็นปัจจุบันเป็นอารมณ์

วิธีที่ ๒ คือ มโนทวารวิถี เป็นไปปรารภเสียงว่า “**อะ**” นั้น นั้นแหละ ซึ่งเป็นอดีต เป็นอารมณ์

วิธีที่ ๓ คือ โสตวิญญาณวิถี เป็นไปปรารภเสียงว่า “**โ**” อันเป็นปัจจุบันเป็นอารมณ์

วิธีที่ ๔ คือ มโนทวารวิถี เป็นไปปรารภเสียงว่า “**โ**” ซึ่งเป็นอดีต เป็นอารมณ์.

ต่อมาเกิดวิธีที่ ๕ อันเป็นมโนทวารวิถี เป็นไปปรารภระเบียบอักษรว่า “**อะโ**” อันเป็นนามบัญญัติ

ต่อจากนั้นไป ก็เกิดวิธีที่ ๖ อันเป็นมโนทวารวิถี นั้นเทียว หยั่งรู้อรรถ (ความหมาย) ว่า “**หม้อ**” ดังนี้ ฉะนี้ แล.

ปริเฉทที่ ๘ ชื่อว่า *ปัจจัยสังคหวิภาค ในอภิธัมมัตถสังคหะ*
จบแล้ว โดยประการฉะนี้

ดัชนี

	ก		จักขุสัมผัสสชาเวทนา	๘
กัตตตารูป	๖๘		จิตตสังขาร	๗
กัมมปัจจัย	๔๒			
กัมมภพ	๑๐, ๑๗		ฉ	
กัมมวิฏ (กรรมวิฏ)	๒๑, ๒๓		ฉพาทิญญะ	๗๑
กามาสวะ	๒๕		ช	
กามูปาทาน	๑๖		ชนกปัจจัย	๒๘
กายวิญญาณธาตุ	๓๐		ชรา	๑๑
กายสังขาร	๖		ชาติ	๑๐-๑๑
กายสัมผัสสชาเวทนา	๙		ชีวหาวิญญาณธาตุ	๓๐
กาลบัญญัติ	๗๓		ชีวหาสัมผัสสชาเวทนา	๙
กิตติมนาม	๗๕			
กิเลสวิฏ	๒๑, ๒๓		ณ	
			ณานปัจจัย	๔๕
	ข			
ชั้นบัญญัติ	๗๒		ด	
ชีนาสวะ	๗๔		ตันทา	๙, ๑๖, ๒๔
	ค		ท	
คันธายตนะ	๓๐		ทิฐฐาสวะ	๒๖
คุณนาม	๗๔		ทิฐฐูปาทาน	๑๖
			ทิสบัญญัติ	๗๓
	ฃ		ทุกขะ	๑๑
ฆานวิญญาณธาตุ	๓๐		โทมนัสสะ	๑๑
ฆานสัมผัสสชาเวทนา	๙			
			น	
	จ		นัตถิปัจจัย	๔๙
จตุโวการภพ	๗, ๑๐		น่านักขณิกกัมมปัจจัย	๕๗
จักขุวิญญาณธาตุ	๓๐		นาม	๗, ๗๐, ๗๔
				๗๕

นามกรรม	๗๔, ๗๕	มีกาลเป็นอดีต	๖๙
นามขันธุ์ ๔	๓๖, ๓๗	ชนกปัจจัย	๒๘
นามโธย	๗๔, ๗๕	มีกาล ๒	๖๙
นามบัญญัติ	๗๒	มีกาล ๓	๖๙
นามรูป	๗, ๑๓	อุปลัมภกปัจจัย	๒๘
นิมิตบัญญัติ	๗๓	ปัจจัย ๒๔	๒๗
นิรุตติ	๗๔, ๗๕	ปัจฉาชาติปัจจัย	๔๑, ๕๗
นิโรธวาระ	๑๗	ปัญญาโวหารภาพ	๘, ๑๐
นิสสยปัจจัย	๓๘, ๕๓	ปัญญาปนโตบัญญัติ	๗๐, ๗๒, ๗๔
เนวส์ถุณฐีนาส์ถุณฐีภาพ	๑๐	ปัญญาปัตตตบาบัญญัติ	๗๐-๗๓
	ป	ปฏิฐาน	๒, ๒๗
บัญญัติ	๗๐-๗๘	ปฏิฐานนัย	๒, ๓, ๒๗
	ป	ปุณฺณุกาภิสังขาร,	๖
ปกตูปนิสสยปัจจัย	๕๒, ๕๙	ฝ่ายกามาวจร	๑๒
ปฏิจจสมุปปาท,	๒	ฝ่ายรูปาวจร	๑๒
การจำแนกองค์	๑๘	ปุริสีนทรีย	๖๔
มูล ๒	๑๘, ๒๘	ปุเรชาติปัจจัย	๔๐
วิภวะ ๓	๑๘, ๒๓		
สนธิ ๓	๑๘, ๒๐	ผ	
สังเขป ๔	๑๘, ๒๐, ๒๓	ผัสสะ	๘, ๑๕
องค์ ๑๒	๑๘-๑๙	โผฏฐัพพายตนะ	๓๐
อิทธิกา ๓	๑๘-๑๙		
อาการ ๒๐	๑๘, ๒๐	พ	
ปฏิจจสมุปปาทนัย	๒, ๔	พยัญชนะ	๗๔, ๗๕
ปริเทวะ	๑๑	พระนิพพาน	๖๖
ปัจจัยสังคหะ	๒		
ปัจจัยยุบบันนธรรม	๑, ๒๘	ภ	
ปัจจัย,	๓	ภพ	๑๐, ๑๗
วัตถุธรรม	๖๘	ภพ ๙	๑๐
๖ ประการ	๕๑, ๕๔-๖๗	ภวาสวะ	๒๖
มีกาลเดียว	๖๙		
		ม	
		มนายตนะ	๘
		มโนธาตุ	๓๐

มโนวิญญานธาตุ	๓๐
มโนสังขเจตนาหาร	๖๔
มโนสัมผัสสชาเวทนา	๙
มรณะ	๑๑
มหาปกรณ์สมันตปฏิฐาน	๒
มหาภูตรูป ๔	๓๖, ๓๗
มัคคปัจจัย	๔๕
มาสาทิบัญญัติ	๗๓
มุขยผล	๑๙

ร

รสายตนะ	๓๐
รูป	๗
รูปธรรม	๗๐
รูปายตนะ	๓๐

ล

ลักขณุปนิชฌาน	๔๕
---------------	----

ว

วจีสังขาร	๗
วิคตปัจจัย	๔๙
วิชขมานบัญญัติ	๗๐-๗๑, ๗๕
วิชขมานเนน วิชขมานบัญญัติ	๗๑, ๗๖
วิชขมานเนน อวิชขมานบัญญัติ	๗๐, ๗๖
วิญญาน	๗, ๑๓
วินทียะ	๕
วินัยธระ	๗๔
วิปยุตตปัจจัย	๔๖, ๕๔, ๖๕
วิปากปัจจัย	๔๓
วิปากวิฏ	๒๑, ๒๔
เวทนา	๘, ๑๕

ส

สนธิ ๓	๒๒
สมันตปัจจัย	๓๒-๓๕
สมุหบัญญัติ	๗๒
สมุหะ	๗๑
สรูปกเสสะ	๗
สหชาตกัมมปัจจัย	๕๖
สหชาตปัจจัย	๓๖-๓๗, ๕๓, ๖๓
สหชาตาทิบัติ	๓๒
สหชาตาทิปฏิบัติธรรม	๖๒
สหชาตาทิปฏิบัติปัจจัย	๓๑
สเหตุกจิต	๒๙
สเหตุกจิตตชรูป	๒๙
สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป	๒๙
สพายตนะ	๘, ๑๔
สังขตธรรม	๑
สังขาร	๖, ๑๒
สังขาร ๓	๖
สังเขป	๒๓
สังญณีภาพ	๑๐
สังทหายตนะ	๓๐
สันตทานบัญญัติ	๗๒
สันตทานะ	๗๑
สัมปยุตตปัจจัย	๔๖
สัสสตวาทะ	๑๗
สามัญญนาม	๗๔
สีลัพพตุปาทาน	๑๖
โสกะ	๑๑
โสตวิญญานธาตุ	๓๐
โสตสัมผัสสชาเวทนา	๘

	ห	
เหตุปัจจัย		๒๗-๒๘
	อ	
อธิปัติธรรม,		
จิต		๓๒
ฉันทะ		๓๑
วิมังสา		๓๒
วิริยะ		๓๑
อธิปัติปัจจัย		๓๑, ๕๓
อนันตรปัจจัย		๓๒-๓๕
อนันตรอุปนิสัยปัจจัย		๕๒, ๕๙
อเนญชาภิสังขาร		๖, ๑๓
อปรปรเวทนียกรรม		๒๒
อบุญญาภิสังขาร		๖, ๑๓
อภิลาปะ		๗๔, ๗๕
อรรถบัญญัติ		๗๑
อรูป		๗๐
อรูปร่าง ๔		๓๘
อวิคตปัจจัย		๔๙-๕๐, ๖๖
อวิชमानบัญญัติ		๗๐-๗๑, ๗๕
อวิชมานเนน วิชमानบัญญัติ		๗๐, ๗๖
อวิชมานเนน อวิชमानบัญญัติ		๗๑, ๗๗
อวิชชา		๔-๕, ๑๒, ๒๔, ๒๖
อวิชชาสวะ		๒๖
อวินทียะ		๔
อสังญณีภาพ		๑๐
อัญญมัญญปัจจัย		๓๗, ๕๓, ๖๓
อัตตวาหุปาทาน		๑๖
อัติปัจจัย		๔๗, ๔๙-๕๐, ๕๔, ๖๖
อัทธา		๑๘

อากาศบัญญัติ		๗๓
อายตนะภายใน ๖		๘
อายุหนสังขาร		๒๒
อารมณ		๓๐
อารัมมณปัจจัย		๓๐, ๖๗
อารัมมณาริบัติ		๓๒
อารัมมณาริบัติ		๖๒
อารัมมณาริบัติปัจจัย		๓๑, ๖๒
อารัมมณูปนิชฌาน		๔๕
อารัมมณูปนิชฌยปัจจัย		๕๒, ๕๙, ๖๒
อาสาวะ,		
กามาสวะ		๒๕
ทิฏฐาสวะ		๒๖
ภวาสวะ		๒๖
อวิชชาสวะ		๒๖
อาเสวนปัจจัย		๒๑, ๔๑
อาหารปัจจัย		๔๓, ๕๓, ๖๔
อิตถินทริย		๖๔
อินทริยปัจจัย		๔๔, ๕๓, ๖๔
อุจเฉทวาทะ		๑๗
อุปลัมภกปัจจัย		๒๘
อุปนีสสยปัจจัย		๓๙, ๕๒, ๕๙, ๖๗
อุปปัชชเวทนียกรรม		๒๑
อุปปัตติภาพ		๑๐, ๒๔
อุปปาทวาระ		๑๗
อุปาทาน		๙, ๑๖
อุปาทาบัญญัติ		๗๑
อุปายาสะ		๑๑
เอกโวการภาพ		๗, ๘, ๑๐
โอบปาติกนาม		๗๕

รายนามผู้บริจาคพิมพ์หนังสืออภิธรรมมัตถสังคหะ ปริฉเลขที่ ๘ (พิมพ์ครั้งที่ ๒)

ลำดับ			บาท			บาท	
๑.	คุณกณิกนันท์	สมิตานนท์	๕,๐๐๐	๒๙.	คุณณัฐชาภรณ์	อินทรมพรรย์	๑๐๐
๒.	คุณกนกทิพย์	โสตาบรรลุ	๓๐๐	๓๐.	คุณณัฐนิชา	มานะวนิชย์	๓๐๐
๓.	รศ.พญ.กนกรัตน์	ศิริพานิชกร	๒,๐๐๐	๓๑.	คุณดวงดาว	รุ่งนิรันดรกุล	๕๐๐
๔.	ภญ.กรองแก้ว	ตันธนะศิริวงษ์	๒๐๐	๓๒.	คุณดารกา	สุวรรณกุล	๕๐๐
๕.	คุณกัลยา	อ่วมบำรุง	๑๐๐	๓๓.	คุณดำเกิง	ธรรมเกิงกิจ	๒๐๐
๖.	คุณกาญจนา	พานิชเจริญ	๓๐๐	๓๔.	คุณดำรง	ธรรมเกิงกิจ	๒๐๐
๗.	คุณการุณธร	เทพมงคล	๕๐๐	๓๕.	คุณแตร	ทับทิม	๔๐
๘.	ภญ.กิติวีณ์	ชลาภิรมย์	๑,๐๐๐	๓๖.	คุณถนนอมวงษ์	แคล้วปลอดภัย	๒,๐๐๐
๙.	คุณเกสร	ตันนุกิจ	๕๐๐	๓๗.	คุณแก้วลัยวงศ์-คุณปชัชวรินทร์	ธีระวิทยปัญญา	๑,๐๐๐
๑๐.	พ.อ.โกมล-นพ.สมพงษ์-คุณสมพิทย์	ชูทรานนท์	๕๐๐	๓๘.	คุณทิพรัตน์	ชำนาญกิจวนิช	๑๐๐
๑๑.	ภญ.จันทร์-นพ.วิชัย	ศิลาวิเศษฤทธิ์		๓๙.	คุณทิพาพรรณ	วิเศษศิริ	๒๐๐
	และครอบครัว		๓๐๐	๔๐.	คุณธนโรจน์-คุณอุริสรา	จิราวุฒินันท์	๑,๐๐๐
๑๒.	ภญ.จันทร์เพ็ญ	บุญคำ	๑๐๐	๔๑.	คุณธรา-คุณจินตนา	รัตนพิภพ	๔๐๐
๑๓.	คุณจิระพัฒน์	ศรีธรรานนท์	๒๐๐	๔๒.	คุณนรเทพ	ทัพพะรังสี	๒,๐๐๐
๑๔.	พญ.จุฑาทิพ	เปรมโยธิน	๕๐๐	๔๓.	คุณนฤมล	สิทธิ์บูรณะ	๓๐๐
๑๕.	ภญ.เจริญศรี	สิทธิคุณ	๒,๐๐๐	๔๔.	คุณนิชาภัค	ศรีธัญญรัตน์	๑๐๐
๑๖.	คุณชนิดา	ลิ้มธงเจริญ	๑๐๐	๔๕.	คุณนิพนธ์-คุณสมสวาสดี	บุญญภัทโร	๑,๐๐๐
๑๗.	ภญ.ชลธิ์	ลีลารศมี	๑,๐๐๐	๔๖.	คุณนิรินธน์	ธีระเกตุ	๕๐๐
๑๘.	คุณชอุ่ม	ระไวดอน	๑๐๐	๔๗.	คุณนิสิต	เพชรทอง	๒๐๐
๑๙.	คุณชัยบุญญา	จงนิตยกาล	๑๐๐	๔๘.	คุณนุชากร	อดิพัฒน์	๕๐๐
๒๐.	คุณชัยณรงค์-คุณสินพูน	วิทยาวงศุจ	๒,๐๐๐	๔๙.	คุณนุกุล	ศรีจอมขวัญ	๑,๐๐๐
๒๑.	คุณชาติชาย-คุณอัญชลี	พลแสน	๒๐๐	๕๐.	คุณบรรจง	สุพรรณกุล	๒๐๐
๒๒.	คุณชื่นฤดี	ดวงศิริ	๒๐๐	๕๑.	คุณปรีดา	จิตไพศาลวัฒนา	๕๐๐
๒๓.	ภญ.ซึ่งกมล	ศรีอรัญญา	๑,๐๐๐	๕๒.	คุณบุญเกษม	สุระกุล	๒๐๐
๒๔.	คุณญาณี	สุประภาส	๑๐๐	๕๓.	อาจารย์บุญญ์ฐศักดิ์	ทวีพัฒน์	๕๐๐
๒๕.	คุณญานิน	หุนาประเทศ	๓๐๐	๕๔.	คุณบุญเทียม	ระวังกิจ	๕๐
๒๖.	คุณณรงค์	สุขศรีสังข์	๒๐๐	๕๕.	แม่ชีบุญพา	พรหมทวี	๑๐๐
๒๗.	คุณณัฐชนันท์	สุวรรณอินทร์		๕๖.	คุณบุญรักษ์	นาครรัตน์	๒๕๐
	อุทิศให้คุณพ่อสหัส	นิยมศิลป์	๕๐๐	๕๗.	คุณบุญเรียบ	พันธวิชัย	๕๐๐
๒๘.	คุณณัฐชยา	ประดิษฐ์ศิลป์โชติ	๒๐๐	๕๘.	คุณบุญศรี	สุธีสร	๒๐๐
				๕๙.	คุณบุญศรี	แก้วสุก	๑๐๐

		บาท		บาท
๖๐.	คุณบุบผา ภูรยานนทชัย	๑๐๐	๙๒.	คุณมณฑา พูนทวี ๓๐๐
๖๑.	คุณบุษกร สิงคาลวณิช ๓,๐๐๐	๙๓.	คุณมณีรัตน์ ภาณุภัค และครอบครัว ๒,๐๐๐	
๖๒.	คุณบุษบา สันติกุล ๓๐๐	๙๔.	คุณมณีรัตน์ เกิดแสงชื่น ๕๐๐	
๖๓.	ภญ.ประคองศรี ปิยะพันธุ์ ๑๐๐	๙๕.	คุณมนตรา กะวีรัต ๕๐	
๖๔.	คุณประณีต พิจิตรวัยปริษา ๓๐๐	๙๖.	พญ.มานา-ต.ช. ภาณุ คงพัฒนะโยธิน ๓,๐๐๐	
๖๕.	คุณประพิม คังคายะ ๕๐๐	๙๗.	ภก.มานิตย์ - ภญ.บังกร อรุณากร ๒,๐๐๐	
๖๖.	คุณประภาพร เล็กเลิศผล ๒๐๐	๙๘.	คุณมาลาวรรณ รักกุศล ๕๐๐	
๖๗.	ภญ.ประโยชน์ แผลมทอง ๕๐๐	๙๙.	คุณมาลี ทองพิทักษ์ ๕๐	
๖๘.	คุณปรานี สวัสดิ์นาม ๑๐๐	๑๐๐.	คุณยาใจ พรพุทธิชัย ๑๕๐	
๖๙.	คุณปรานอม ศราภักยานิช ๓๐๐	๑๐๑.	พล.ต.ยุทธพงษ์ ศรีเสาวคนธ์ ๕๐๐	
๗๐.	คุณปลิดา หุณาปเทศ ๑๐๐	๑๐๒.	ภญ.ยุพดี วุฒพงษ์ ๑๐๐	
๗๑.	คุณปิยรัตน์ ประมุขชัย ๑,๐๐๐	๑๐๓.	ภญ.รัชดา ตันติธาดาพิทักษ์ ๓,๐๐๐	
๗๒.	คุณเปรมวดี พิมพ์อุบล ๑,๐๐๐	๑๐๔.	คุณรัตนา ตันธนะศิริวงษ์ ๒๐๐	
๗๓.	ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม ๒๐๐	๑๐๕.	คุณลำดวน ลือชาพัฒนพร ๒๐๐	
๗๔.	คุณพรทิพย์ ประสานทอง ๑,๐๐๐	๑๐๖.	คุณวงวาด สัตย์เจริญ ๕๐๐	
๗๕.	คุณพรทิพย์ ศิริสตัยะวงศ์ ๒๐๐	๑๐๗.	คุณวรวิทย์ วิทยาภิบัณฑิต ๑๐๐	
๗๖.	คุณพรทิพย์ สุริยมานพ ๑๐๐	๑๐๘.	พญ.วรุณา กลกิจโกวินท์ ๕,๐๐๐	
๗๗.	รศ.พรเพ็ญ เพชรสุขศิริ ๒,๐๐๐	๑๐๙.	คุณวัชรภา มุ่งเยี่ยมยา ๒๐๐	
๗๘.	คุณพร้อมเพรา ธรรมมงคล ๓,๐๐๐	๑๑๐.	คุณวัชรีย์ มณฑาพันธุ์ ๕๐๐	
๗๙.	คุณพัชมน โฟธิโย ๕๐๐	๑๑๑.	คุณวัชรีย์ อติทิพยางกูร ๓๐๐	
๘๐.	ภญ.พัชรี ตระกูลสุน ๓๐๐	๑๑๒.	คุณวัฒนา เลหาพันธ์ ๒,๐๐๐	
๘๑.	คุณพัชรี สว่างแจ้ง ๑๐๐	๑๑๓.	คุณวัฒนา แก้วหิรัญ ๓๐๐	
๘๒.	ภญ.พัชรี เลหาพันธ์ ๑,๐๐๐	๑๑๔.	คุณวัฒนา ประเสริฐสินธุ์ ๒๐๐	
๘๓.	คุณพิพัฒน์-คุณสุรีย์ หงส์ดารมภ์ ๑,๐๐๐	๑๑๕.	คุณวันฉะ โกวิทยา ๓,๐๐๐	
๘๔.	คุณพิสมัย ภาชีผล ๕๐๐	๑๑๖.	คุณวันเพ็ญ ชมเดช ๑๐๐	
๘๕.	คุณพิงพิศ สาลีผล ๑๐๐	๑๑๗.	ศ.คลินิก ทพ.วิชา-รศ.ทพญ.ณัฏยา อัครวรรฤทธิ์ ๒,๐๐๐	
๘๖.	ภญ.เพ็ญศรี วุฒิเศรษฐไพบูลย์ ๕๐๐	๑๑๘.	คุณวิภาวี จินตสุขเมธ ๑๐๐	
๘๗.	คุณเพียงพร เจริญลาภ ๔๐๐	๑๑๙.	ภญ.วิมล จรุงณะกิจ ๕,๐๐๐	
๘๘.	คุณไพจิตรต์ เชื้อเทศ และครอบครัว ๗๐	๑๒๐.	ภญ.รศ.วิมล ศรีสุข ๑,๐๐๐	
๘๙.	คุณไพลิน มีเดช ๑,๐๐๐	๑๒๑.	คุณวิลาวัลย์ สุขุทัย ๑๐๐	
๙๐.	คุณภูมิเดช ตีร์ถาวร ๑,๐๐๐	๑๒๒.	คุณวีระ ช่อนท้วม ๑๐๐	
๙๑.	ภก.มณฑล - ภญ.ศิริพร พันธุวิช ๓๐๐			

			บาท			บาท	
๑๒๓.	คุณศรีบุญญา	นิยมศิลป์	๓,๐๐๐	๑๕๕.	คุณสุภัทรา	ทัฬพะรังสี	๑,๒๐๐
๑๒๔.	คุณศรีวรรณ	ราชนิยม	๕๐๐	๑๕๖.	คุณสุภาภรณ์	เมฆกระจ่าง	๒๐๐
๑๒๕.	ภญ.ศศิธร	อุดมธีรคุณ	๕๐๐	๑๕๗.	แม่ชีสุภาภรณ์	สกุลมา	๕๐๐
๑๒๖.	คุณศศิมา	อรรถศิริคุณ	๕๐๐	๑๕๘.	คุณสุภาวดี	ฉ้อทองแท่ง	๒๐๐
๑๒๗.	คุณศักดิ์	ประสาทฤทธา	๕๐๐	๑๕๙.	คุณสุนณา	อาษาโนย	๑,๐๐๐
๑๒๘.	คุณศิริกุล	สิงห์สินธุ์	๕๐๐	๑๖๐.	อาจารย์สุนณา	กระจาดทอง	๕๐๐
๑๒๙.	คุณศิษฏ์วัชร-คุณสุรีย์	ตาบทิพย์วรรณ	๑,๐๐๐	๑๖๑.	คุณสมลภี	วิริยะรังสฤษฏ์	๑,๐๐๐
๑๓๐.	คุณศุภกาญจน์	ภักดีศรี	๒๐๐	๑๖๒.	ภญ.รศ.ดร.สุมาลย์	สุประดิษฐ์	๒,๐๐๐
๑๓๑.	คุณศุภวรรณ	วิลาวรรณ	๑๐๐	๑๖๓.	คุณสุรเทพ	ทัฬพะรังสี	๑๐๐
๑๓๒.	ภญ.ไศรดา - คุณไพโรจน์	หวังเมธีกุล	๑,๐๐๐	๑๖๔.	คุณสุรพงษ์	โนนชัย	๒๐๐
๑๓๓.	คุณสถาพร	สันแสนดี	๓๐๐	๑๖๕.	คุณสุรียันต์	รัตนโยธา	๓๐๐
๑๓๔.	คุณสมชาย	ชมภูนิช	๑,๐๐๐	๑๖๖.	คุณสุรียรัตน์	มณีจากรุทรรคน์	๕๐
๑๓๕.	คุณสมถวิล	เกตูลา	๑๐๐	๑๖๗.	คุณสุวณี	วีระกานต์	๓๐๐
๑๓๖.	แม่ชีสมถวิล	ตรงน้อย	๕๐	๑๖๘.	คุณสุวณีย์	รัตนวิมล	๒๐๐
๑๓๗.	พญ.สมบุญรณ	ธรรมเถกิงกิจ	๑,๐๐๐	๑๖๙.	คุณสุวรรณ	ตันตระเข็ยร	๑,๕๐๐
๑๓๘.	คุณสมบุญรณ	วัฒน์ทรงศิริ	๑๐๐	๑๗๐.	คุณสุวิมล	สังจระรัตนโชติ	๕๐๐
๑๓๙.	อาจารย์สมพร	ปัญญาธร	๓๐๐	๑๗๑.	คุณเสณีย์	คุปต์กานต์	๒๐๐
๑๔๐.	ภญ.สมลักษณ์	กมลเลิศวรา	๒,๐๐๐	๑๗๒.	คุณเสริมทรง	ทองยิ่ง	๑๐๐
๑๔๑.	คุณสมศรี	เนี้ยวกุล	๑๐๐	๑๗๓.	พล.อ.ต.หญิง เสาวภา-คุณพีรภรณ์		
๑๔๒.	คุณสมศักดิ์	รัตนมาลากุล	๑,๐๐๐		สุปการ		๑,๐๐๐
๑๔๓.	คุณสมสิริ	รักษาพันธ์	๒๐๐	๑๗๔.	คุณเสริมศรี	พงศ์พินิตานนท์	๕๐๐
๑๔๔.	คุณสมุทร-คุณวิไลวรรณ	คณาญาติ	๕๐๐	๑๗๕.	คุณอรดี	แย้มสรวล	๖๐๐
๑๔๕.	คุณสอวาง	ปัจฉิมกุล	๒,๐๐๐	๑๗๖.	พญ.อรรวรรณ	เมฆสุภา	๔,๐๐๐
๑๔๖.	ดร.สันติ-คุณนันทนา	ฉันทวิลาสวงศ์	๒,๕๐๐	๑๗๗.	ภญ.อรรวรรณ	หุมวงศ์	๑,๐๐๐
๑๔๗.	คุณสัมพันธ์-คุณสุกัญญา	ดิระวัฒน์	๒,๐๐๐	๑๗๘.	ภญ.รศ.ดร.อรอนงค์	กังสดาลอำไพ	๒๐๐
๑๔๘.	ภญ.สุดา	สวาทสุต	๑,๐๐๐	๑๗๙.	คุณอรุณวรรณ	สพันธ์พงษ์	๑,๕๐๐
๑๔๙.	คุณสุธีรา	เขมะสิงคิ	๕๐๐	๑๘๐.	คุณอังคณา	ปารีสทวิชานิช	๑๐๐
๑๕๐.	คุณสุนทรี	สรนันท์	๕๐๐	๑๘๑.	ภญ.อัจฉรา	ธรรมเถกิงกิจ	๑,๐๐๐
๑๕๑.	ภญ.สุนทรีย์	อรรษย์วัชร	๒,๐๐๐	๑๘๒.	คุณอัญชิษฐา	ผ่องใส	๒๐๐
๑๕๒.	ภก.พล.ต.สุนันท์	โรจนวิภาต	๓๐๐	๑๘๓.	คุณอาจिन	ณัดชาง	๒๐๐
๑๕๓.	คุณสุนีย์	รุระงาน	๕๐๐	๑๘๔.	คุณอาภารัตน์	อบแย้ม	๕๐๐
๑๕๔.	ภญ.สุพิศศรี	รัตนสิน	๑,๐๐๐	๑๘๕.	คุณอำนาจ	รัตนรักษ์	๒,๐๐๐

		บาท				บาท	
๑๘๖.	คุณอำภา	ค่านวนตา	๑๐๐	๑๘๙.	คุณอุษณา	วัดมกวนิชย์	๕๐๐
๑๘๗.	คุณอุ๋น	นิลธนาธำรงค์ศรี	๓๐๐	๑๙๐.	คุณเอมจุฑา	บุญชนะทองเลิศ	๑๐๐
๑๘๘.	คุณอุบล	เกียรตินันท์	๑๐๐	๑๙๑.	คุณเอมอร	ปถมพานิชย์	๓๐๐

รวมเงินบริจาคครั้งนี้

๑๓๙,๐๕๐

ค่าพิมพ์หนังสือ "อิทธิมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๘" ครั้งที่ ๒ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

๖๖,๐๐๐

คงเหลือเงินยกไปสมทบในการพิมพ์หนังสือของกองทุนธรรมนิธิต่อไป

๗๓,๐๕๐

หมายเหตุ ใคร่ขออภัยหากมีความผิดพลาดคลาดเคลื่อนในการพิมพ์รายนามผู้บริจาคบางท่าน

ชออนุโมทนา
กองทุนธรรมนิธิ
ตุลาคม ๒๕๕๗